

Ewoud Sanders

Woorden
van
de.
duivel

Een bloemlezing uit het
enige **verboden**

Nederlandse woordenboek

de Bijenkorf

In de paar studies die aan Nederlandse woordenboeken zijn gewijd, komt zijn naam niet voor. Toch neemt **Adriaan Koerbagh** [1632-1669] in de geschiedenis van de Nederlandse lexicografie een unieke plaats in: zijn eerste woordenboek ging in vlammen op en toen zijn tweede verscheen, in 1668, eiste de schout van Amsterdam dat Koerbaghs tong met een gloeiende priem zou worden doorboord, dat zijn rechterduim zou worden afgehakt en dat hij voor dertig jaar zou worden opgesloten.

Een bloemlezing uit het enige verboden Nederlandse woordenboek, met een biografische schets van een lexicograaf die stierf voor zijn werk.

Ewoud Sanders [1958] is historicus, journalist en lexicograaf. Hij publiceert o.a. in *NRC Handelsblad* en *Onze Taal*.

Woorden van de duivel

Ewoud Sanders

Woorden
van
de.
duivel

Een bloemlezing uit het
enige verboden

Nederlandse woordenboek

deBijenkorf

COLOFON

*Woorden van de duivel. Een bloemlezing uit het enige
verboden Nederlandse woordenboek* werd in opdracht van
Magazijn de Bijenkorf bv geproduceerd door LEd, Utrecht.

De tekst is gezet in Bodoni en door Haasbeek
te Alphen a/d Rijn gedrukt.

De boekverzorging was in handen van Hans Verlaat.

De samensteller van deze bloemlezing is veel dank
verschuldigd aan Monique Bullinga,
Jaap Engelsman, Cato Hamburger, Nicoline van der Sijs
en Rob Tempelaars.

Copyright © Ewoud Sanders 1993

Vertaling bloemlezing: Jaap Engelsman & Ewoud Sanders

ISBN: 90 7144 252 7

INHOUD

**Over leven en werk van
Adriaan Koerbagh (1632-1669)**

7

Bij het woordenboek

25

Woorden van de duivel

31

**Geraadpleegde bronnen,
chronologisch gerangschikt**

88

‘Ongetwijfeld zullen velen ook nu nog betreuren, dat van Koerbagh’s beide laatste werkjes niet alle exemplaren vernietigd zijn. Maar voor anderen, onbevooroordeeld, niet bevangen in dogma’s die zij op gezag moeten aannemen als geopenbaarde waarheden, kan het kennismaken met de op rustig en redelijk denken gegronde inzichten van den 17d’eeuwsen ketter een her-kennen betekenen, de begroeting van een gelijk-gezinde die in een tijd van schijn-vrijheid zwaar heeft moeten lijden voor zijn ongemaskerde openhartigheid.’

P.H. van Moerkerken, *Adriaan Koerbagh. Een strijder voor het vrije denken*. Amsterdam, 1948, p. 21.

‘Goddeloosheid: uw gebrek aan eerbied voor mijn God.’

Ambrose Bierce, *Satans Groot Woordenboek*. Amsterdam, 1969.

‘Wat dit woord betekent, weet ik niet. Wie het wel weet, mag ’t erbij schrijven.’

Adriaan Koerbagh, *Bloemhof* (bij het trefwoord *erremeus*). Amsterdam, 1668.

Over **leven** en **werk**
van
Adriaan Koerbagh
(1632-1669)

Op 15 oktober 1669 landde, in de binnenstad van Amsterdam, een pikzwarte hen op een doodkist. In die kist lag het door ziekte en uitputting aangetaste lijk van Adriaan Koerbagh: een 37-jarige Amsterdamse arts en jurist die een jaar daarvoor grote opschudding had veroorzaakt door de publikatie van een godslasterlijk woordenboek.

De uitvaart van Koerbagh werd gadeslagen door honderden nieuwsgierigen. Volgens de overlevering zagen zij tot hun afschuw dat de pikzwarte hen zich niet van de doodkist liet verjagen: niet door dreigen, niet door gooien en niet door 'weuven met de hoeden'. Voor de meeste aanwezigen een onomstotelijk bewijs dat hier een kind van de duivel ten grave werd gedragen.

Adriaan Koerbagh werd in 1632 geboren als zoon van een welgestelde plateelbakker (plateel is een soort Delfts aardewerk) uit Bergen op Zoom en een Amsterdamse vroedvrouw. Zijn vader overleed in 1644, toen Adriaan twaalf was. De jonge Koerbagh kreeg Lambert Reijnst, de latere schout en burgemeester van Amsterdam, als voogd toegewezen.

Adriaan bleek over een knappe kop te beschikken: binnen acht jaar behaalde hij twee doctorstitels, eerst in de geneeskunde en vervolgens in de rechtsgeleerdheid. Zijn twee jaar jongere broer Johannes, met wie hij een innige band had, bracht het uiteindelijk tot predikant.

In 1664 publiceerde Koerbagh zijn eerste boek, *'t Nieuw Woorden-Boek der Regten*. Hierin verklaarde en vertaalde hij enkele duizenden juridische bastaardwoorden – Nederlandse woorden die aan vreemde talen waren ontleend. Koerbagh wilde de geleerden ertoe aanzetten, zo schrijft hij in zijn inleiding, hun moerstaal te spreken. Zijn boekje was bovendien bestemd voor diegenen die Latijnse woorden gebruikten om geleerd te doen, maar dan ‘gelijk den Indiaanschen klap-vogel, die sonder verstant de woorden der menschen nabootst’. Als ze dan zo nodig goede sier wilden maken met moeilijke woorden, schamperde Koerbagh, laat ze het dan goed doen.

Niemand weet waarom dit woordenboekje zo buitengewoon zeldzaam is. K.O. Meinsma, de grootste Koerbagh-kenner uit de vorige eeuw, veronderstelt in *Spinoza en zijn kring* ('s-Gravenhage, 1896) dat de hele oplage door brand verloren is gegaan. Hoe het ook zij, in openbare collecties in Nederland zijn slechts drie exemplaren van dit boekje bekend, wat het tot een van de zeldzaamste Nederlandse woordenboeken maakt.

't N I E U W
WOORDEN-BOEK

Der
R E G T E N,

Ofte een
Vertaalinge en Uytlegginge

Van
Meeft alle de Latijnfe woorden, en wijfe
van fprecken, in alle Regten en Regts-
geleerders Boeken en Schriften
gebruykelijk:

Ten deele uyt de Schriften van de Heeren

H. en W. de G R O O T,
en andere verfamelt en by een gefteft,

Ende

Ten deele nu eerst uyt het Latijn in 't Neder-
duyts tot dienst en nut van alle Practifijns-
en Liefhebbers overgefet;

Door

Mr. A. K.

'A M S T E L R E D A M,

By de Weduwe van Jan Hendrikx Boom, Zalt,
Boekverkoopster, op de Cingel, by Jan-Boon-
Boort-Keem, in de Boek-Handel, 1694.

Het eerste woordenboek van Koerbagh,
gesigneerd Mr. A.K. Van dit woorden-
boek zijn slechts enkele exemplaren
bewaard gebleven. Waarschijnlijk ging
vrijwel de hele oplage verloren bij een
brand.

Bloemhof

Vier jaar later, in 1668, publiceerde Koerbagh het woordenboek waarop deze bloemlezing is gebaseerd. De volledige titel is, zoals gebruikelijk in de 17de en 18de eeuw, buitengewoon wijdlopig, namelijk: *Een Bloemhof van allerley lieflijkheyd sonder verdriet geplant door Vreederijk Waarmond, onderzoeker der waarheyd, Tot nut en dienst van al die geen die der nut en dienst uyt trekken wil. Of een vertaaling en uytlegging van al de Hebreusche, Grieksche, Latijnse, Franse, en andere vreemde bastaart-woorden en wijsen van spreken, die (’t welk te beklagen is) soo inde Godsgeleertheyd, regtsgeleertheyd, geneeskunst, als in andere konsten en wetenschappen, en ook in het dagelijks gebruyk van spreken, inde Nederduytse taal gebruykt worden.*

Bloemhof is iets kleiner dan een hand en telt 672 bladzijden. Het begint met een voorwoord, dan komt een lofdicht en vervolgens het lexicon, getiteld ‘Algemeen Woorden-boek der Bastaard-woorden’. Dit loopt van *abalienatie* (vervreemding) tot *zodiak*, door Koerbagh vertaald als ‘taanrond of tekenkring’. De laatste twintig pagina’s van het boek worden in beslag genomen door een ‘Bijvoegsel van eenige overgeslage woorden’, waarin onder meer allerlei samenstellingen met het woord duivel zijn opgenomen, van *duivelsbeet* tot *duivelsstront*.

Om onbekende redenen verscheen *Bloemhof* met twee verschillende titelpagina’s. De ene

vermeldt een fictieve drukkersnaam. Er staat:
'Gedrukt te Leyden voor Goedaart onderwijs. In 't
jaar 1668.' Op het andere titelblad maakt de auteur
zich bekend: 'Gedaen door Mr. Adr. Koerbagh,
regtsgel. en geneesmr. t' Amsterdam, Gedrukt voor

**Een Bloemhof van auer-
lep lieflykheid sonder berdyet**

Opplant door

**Diederik Daermond/ onder-
soeker der waarheid/**

**tot nut en dienst van al die geen die der nut
en dienst wyl trekken wil.**

Of een vertaaling en uitlegging van al de He-
bruewische / Griekische / Latijnse / Franse / en an-
dere byzondere bystaart-woorden en wyzen van
spreeken/ die ('t welk te behaagen is) soo inde
Godegeleertheit / regtsgeleertheit / genees-
konst / als in andere konsten en wetenschap-
pen/ en ook in het dagelijks gebruik van spree-
ken/ inde Nederduytsche taal gebruikte woorden.

**Gedrukt te Leyden door Goedaart onder-
wijs. In 't jaar 1668.**

Bloemhof verscheen met twee
verschillende titelpagina's: een met
en een zonder auteursnaam.
Waarschijnlijk verscheen het boek
eerst anoniem. Koerbagh voorzag
deze titelpagina van een fictieve
drukkersnaam: Goedaart onderwijs
te Leiden.

den Schrijver. In 't jaer 1668'. Eén verklaring luidt dat het boek-met-schuilnaam voor de handel was bestemd, terwijl vrienden een exemplaar kregen met Koerbaghs naam erop, maar opmerkelijk genoeg bestaan er ook exemplaren waarin beide titelpagina's zijn ingebonden.

Grieken

In zijn inleiding zet Koerbagh omstandig uiteen wat hij met zijn woordenboek beoogt. De Grieken, zo redeneert hij, konden tot grote geleerdheid komen omdat zij geen vreemde talen hoefden te leren.

633 Algemeen Woorden-boek
Trefoor. *ſie* Threfoor.
Treforie. *ſie* Threforie.
Treforier. *ſie* Threforier.
Trevia, beftand / ſigant van twopenen.
Triangel, een driehoek.
Triboeren, tweflyffden / gerben / becleren.
Tribulatio, beftiet gefmaal / toedertoonichgep.
Tribuyt, ſchatting / behe / behegijft / betwelle die
gren / die van een ander overcomen ſijn / dat
zeken van onderhoorighepd betalen. *Of* ſchat-
ting / behe / of behegijft / betwelle die gren / die
toepend in een anders land innoemen / betwelen
een top naar in te moegen innoemen.
Tribunal, regter ſtael / dingſtaal / boeg twelle ge-
rechtſprekt woeg.
Triniteyt, bypdepe / byſtal. *De* geeftlijken
figeren / dat het woeg / Triniteyt een t'faame-
geft woeg / *ſie* Triniteyt, dat is / *W*ypere-
pep: alhoewel in dat soude konnen onden-
nen / dat het een t'faamegeft woeg was. *W*og
het woeg rbenmet *W*yperepep obergeft van
de *W*ogpeterden die het ſelle alhoewel te on-
regt inde *W*ogpeterden gepwelen / en ſeg-
gen / dat in een enig / emboudig / onderand-
er *W*efen een *W*yperepep is / maar ſp en ſien
niet de oepgrijpde en oepgrijping die
naar in ſieft. *W*ant *W*yperepep is een *W*ypere-
begrijpde in ſik byemaal *W*ypere. *H*oe! is
het emboudig / enig / onderandertigh / en moeg
begonne *W*efen een *W*ypere / begrijpde in
ſik byemaal *W*ypere / dat is immer onge-
vijnt en een tegengrijping / wel ſik ſelig toe-
beriet. *W*og de *W*ogpeterden ſullen ſeggen /
*W*efen is een *W*ypere begrijpde in ſik een
eye.

der Baftard-woorden. 633
*W*ypere / te wezen een *W*efen onderſchepden
in byeffhandigheiden. (*ſie* *W*ow:) *W*ij dat
waer was / ſo moegen ſp niet ſeggen (na magis
ooydel) *W*ypere: maar *W*ypere: dat is
*W*ypere / betwelle ook niet een in ſik bebat een
*W*ypere. *W*ant dat of dat ook geen tegengrij-
ping is / dat een *W*ypere te wezen een embou-
dig / enig / onderandertigh moeg begonne *W*efen
onderſchepden is / (gelijc ſp ſpreken) in
een *W*ypere / naamentlich een *W*ypere van ſeff-
handigheiden (gelijc het woeg perſone be-
mael woeg) het dunkt my dat hiwar groeg
is. *W*ant een ſeffhandighepd is 't gren op ſik
ſeff befaat / ſonder van ertg anders afhangig
te ſijn / en foohangig is maar alken het onep-
dig *W*efen of *W*od / van twelle alles afhan-
gig is. *H*oe het nu die ſeffhandigheiden ge-
ſert woegen / ſo moegen der die *W*oden noch
ſatelijc gefert / 't welc onderdeltigh is en een te-
gengrijping in ſik ſijft. *W*ant ſo beel is 't
van het be ſteling der *W*yperepep een beſte-
ring is der geeftlijken dugen de *W*epit ge-
ſte.
Tripan. *ſie* Trepan.
Tripaneren. *ſie* Trepaneren.
Triplacatie, bytributemaaking / of bytribudig
maaking. *Triplacatie*, tucebetegeneret. *ſie*
Triplac.
Triplacieren, bytributemaaken bytribudigma-
ken. *Triplacieren*, de tucede tegentweeren /
of / de natuere wederleggen / dat is / ontwoeg-
den op de tucede bevestiginge van den beſta-
diche.
Triplijc, tucede tegentweeren / natuere / tu-
ce.

Twee pagina's uit *Bloemhof*. Bij het trefwoord *triniteit* betoogt Koerbagh dat dit door de geestelijken ten onrechte wordt vertaald als *drieëenheid*. Beter zou zijn, volgens hem, *eendrieheid*.

Het leren van een vreemde taal kost immers veel geld en moeite en brengt het verlies van 'eenige jaaren leevenstijd' met zich mee. Als de kunsten en wetenschappen nu het Nederlands tot voertaal zouden nemen, die 'heerlijkste, rijkste en beduytsaamste taal der waereld', dan zou er vanzelf tijd overblijven.

Die tijd zou volgens Koerbagh in de eerste plaats moeten worden besteed aan het leren van wiskunde. Wiskunde scherpt het oordeel en het verstand en is het voornaamste hulpmiddel om alles logisch te verklaren. Vervolgens zou men moeten overgaan tot het onderzoeken 'van nog verborgen oorzaken'. Kortom, door van onbegrijpelijke en verwerpelijke bastaardwoorden over te stappen op 'zuivere' Nederlandse woorden zou de wetenschap een grote sprong voorwaarts kunnen maken naar een betere wereld.

Koerbagh moet jaren aan *Bloemhof* hebben gewerkt. Hij zegt uit het werk van 'een of twee' voorgangers te hebben geput, maar noemt geen titels. In *De Franse woorden in het Nederlands* (Amsterdam, 1906) toont J.J. Salverda de Grave echter aan dat Koerbagh zwaar leunde op het beroemde etymologisch woordenboek van Kiliaan en mogelijk nog zwaarder op de *Woordenschat* van Lodewijk Meyer, een bekend 17de-eeuws bastaardwoordenboek. Koerbaghs doelstelling komt in ieder geval sterk overeen met die van Meyer, die ook de leenwoorden uit het Nederlands wilde verbannen.

Ongeselschappig

Hoe bracht Koerbagh zijn ideeën in praktijk? Net als 't *Nieuw Woorden-Boek der Regten* bevat *Bloemhof* enkele duizenden bastaardwoorden, zij het ditmaal uit alle takken van wetenschap. Bij het overgrote deel beperkte Koerbagh zich tot een korte vertaling en verklaring. Zo staat er achter *dictionaris* simpelweg 'een woord-boek, woorden-schat'. Een definitie beginnen met het lidwoord 'een' druist trouwens tegen alle lexicografische regels in, maar Koerbagh was buitengewoon eigen-zinnig. Zo schreef hij bij verschillende woorden dat hij niet wist wat de betekenis was – bij mijn weten een unicum in de Nederlandse lexicografie.

Sommige leenwoorden kregen een nogal gezochte vertaling. Zo stelde Koerbagh voor, *incorrectie* te vervangen door 'onverbetering', *insociabel* door 'ongeselschappig' en *specerijachtig* door 'welriekendkruidachtig'. Daar staan echter enkele fraaie vertalingen tegenover, zoals 'wandel-gang' voor *gallerij*, 'genees ballekens' voor *pillen* en 'swerfgedachten' voor *fantasie*. Dat Koerbagh *Christus* vertaalde met 'Besmeerde' komt omdat hij 'zalven' abusievelijk aanzag voor een uitheems woord, wat de vertaling 'Gezalfde' voor hem onbruikbaar maakte.

Ketter

Maar Koerbagh beperkte zich niet tot de zakelijke behandeling van bastaardwoorden. In de loop der tijd was hij een enthousiast aanhanger van Spinoza

geworden, met wie hij naar alle waarschijnlijkheid correspondeerde. Daarnaast was hij beïnvloed door de Engelse wijsgeer Thomas Hobbes, de grondlegger van het empirisme, wiens boek *Leviathan* in 1667 door Koerbaghs studiegenoot en vriend Abraham van Berckel in het Nederlands was vertaald. Bovendien was Koerbagh een overtuigd *sociniaan*, een aanhanger van de rationalistische protestantse leer van de Italiaanse hervormer Faustus Socinus (1539-1604).

Koerbagh geloofde in God, die hij herhaalde malen aanduidt als ‘het nooit begonnen wezen’. Maar net als de socinianen, indertijd een verketterde en verboden sekte, stelde hij het verstand boven de bijbel en de openbaring. Hij geloofde dat er één God was en geen drieëenheid, dat er geen erfzonde bestond en geen predestinatie, maar dat de mens leefde als een vrij wezen. Koerbagh was in hart en nieren een *libertijn*. ‘Dat is een mens’, schrijft hij in *Bloemhof*, ‘die op zichzelf leeft, zonder zich bij deze of gene godsdienst in het bijzonder aan te sluiten; een vrijgeest.’

In zijn woordenboek balde Koerbagh zijn levensbeschouwelijke inzichten samen in woordverklaringen die in de geschiedenis van de Nederlandse lexicografie hun weerga niet kennen. Overtuigd van zijn eigen gelijk spotte Koerbagh met alles en iedereen, in trefwoorden die soms meer dan vier pagina’s tellen. Hij spotte met juristen en artsen, met astrologie – door hem vertaald als *starre-kragt-kunde* –, met vrouwen en met lief-

hebbers van vreemde en dure spijzen. Maar bovenal richtte Koerbagh zijn pijlen op de godsdienst.

Vergrootglas

Koerbagh benaderde religie als een wetenschapper, met scalpel, meetlat en vergrootglas. Hij lachte om het feit dat de samenstellers van de bijbel dachten dat de aarde plat was, noemde het rekenkundig onmogelijk alle dieren aan boord van de ark van Noach te krijgen, en schreef bij *mirakel*: 'De godgeleerden beweren dat een wonder iets is wat tegen of boven de natuur gebeurt, maar dat is onwaar, want niets kan tegen of boven de natuur gebeuren.'

Ten opzichte van joden, remonstranten en 'Kwaekers' was Koerbagh betrekkelijk mild, maar de katholieken kregen alle hoeken van de kerk te zien. Hij beschuldigde bisschoppen van kuiperij en machtswellust, noemde kluizenaars 'meer beestachtig dan mensachtig', nam een loopje met bedevaartgangers, bestempelde relikwieën als 'vodderij', en schreef bij het trefwoord *altaar*: 'De roomsen kunnen, wat zelfs God niet kan: op ieder uur van de dag uit een klein stukje meelgebak een mens maken.'

Een van zijn stokpaardjes was dat de bijbel niet goed was vertaald. Door een woord in het Hebreeuws of Grieks te laten staan, aldus Koerbagh, probeerden de geestelijken het gewone volk van de waarheid af te houden. Vooral de roomse geestelijken hadden hier een handje van: die bedonderden je waar je bij stond. Ook van de

kuisheid van de roomse geestelijken was Koerbagh niet overtuigd, zoals is te lezen bij *abdis*.

Engelen

Mogelijk had dit alles met een sisser kunnen aflopen. De Nederlandse protestant in de 17de eeuw kon een scherpe aanval op de roomse kerk wel waarderen. Maar Koerbagh ging nog een flinke stap verder. Weliswaar was de gereformeerde religie anders dan de roomse, betoogde hij, maar je kon het geen religie noemen die op wijsheid, waarheid en redelijkheid steunde.

De bijbel beschouwde Koerbagh als een overbodig boek. Alleen wat in de Schrift met de rede overeenstemt diende volgens hem te worden bewaard. ‘Het woord *bibel*’, schreef hij in *Bloemhof*, ‘is een aan het Grieks ontleend woord dat simpelweg *boek* betekent, al was het een boek over Reintje de Vos of over Uilenspiegel.’

Koerbagh hanteert in deze definitie een geliefd stijlmiddel: door iets letterlijk te vertalen, letterlijk op te vatten en vervolgens belachelijk te maken, probeert hij beladen begrippen te ontluisteren. Dat was volgens hem de manier om de waarheid aan het licht te brengen.

Ook de voornaamste leerstukken van de kerk moesten het ontgelden. Koerbagh geloofde niet in orakels, hij hield engelen voor een droombeeld, hij verwierp de goddelijkheid van Jezus (‘Wie eigenlijk de vader van deze behouder is geweest, dat weet men niet. Daarom hebben enkele domme lieden

beweerd dat hij de zoon van God zou zijn ...'), en schreef bij *createur*: 'Ten eerste wordt oneigenlijk gezegd dat God een schepper is. Een *schepper* betekent iemand die iets scheidt. Dat kan water uit een bak zijn of brij uit een pot. Ten tweede is de wereld niet geschapen (of liever: gemaakt) uit niets. De wereld in het algemeen is er altijd geweest.'

Vlucht

Dit alles ging zelfs de meest ruimdenkende protestant te ver. *Bloemhof* verscheen medio februari 1668. Op 23 februari besloot de kerkeraad de zaak aan te kaarten bij de Amsterdamse burgemeesters. Burgemeester Lambert Reijnders, de voormalige voogd van Koerbagh, werd bij de procedures die volgden zorgvuldig gemeden of buitenspel gezet. Diezelfde week nam de Amsterdamse schout alle exemplaren van *Bloemhof* waar hij de hand op kon leggen in beslag. Koerbagh vluchtte naar Culemborg, toen een vrije heerlijkheid, waar de Amsterdamse kerk en burgemeesters geen zeggenschap hadden.

In Culemborg werkte Koerbagh verder aan een volgend boek, getiteld *Een ligt schijnende in Duistere Plaatsen*, waarin hij zijn filosofische en religieuze ideeën systematisch uiteenzette. Als de drukker – gealarmeerd door de commotie rond *Bloemhof* – weigert verder te gaan en het manuscript overhandigt aan de schout, raakt de zaak in een stroomversnelling. De Amsterdamse schout vertrekt naar Culemborg om de stede-

houder te dwingen Koerbagh uit te leveren, maar de vogel blijkt gevlogen. Vermomd met een zwarte pruik weet Koerbagh zich in Leiden nog een tijdje schuil te houden onder de naam Pieter Wilte, maar hij wordt verraden. In de vroege ochtend van 18 juli 1668 wordt hij door de schout en zijn rakkers van zijn bed gelicht en met geboeide voeten (*pede ligato*) naar Amsterdam vervoerd.

Ketterproces

Het proces tegen Koerbagh staat te boek als het 'Ketterproces'. De verhoren begonnen op 20 juli, en al op 27 juli werd vonnis gewezen. Koerbagh maakte tijdens de verhoren een zeer 'weemoedige' indruk, zo tekende de Amsterdamse schepen Hans Bontemantel aan in zijn dagboek. 'Hij wilde zich aan de kerk onderwerpen, maar als hem iets uit zijn boeken werd gevraagd, hield hij voet bij stuk.'

Koerbagh hield bij hoog en laag vol dat hij *Bloemhof* alléén had geschreven. Hij had er zelfs met niemand over gepraat, zo verklaarde hij. Later onderzoek heeft echter aangetoond dat hij in ieder geval de medewerking moet hebben gehad van zijn broer Johannes en waarschijnlijk van zijn vriend Van Berckel, de Hobbes-vertaler. En in *Nederlands Cartesianisme* (Amsterdam, 1954) schrijft C. Louise Thijssen-Schoute dat ook spinozist Johannes Bouwmeester mogelijk een belangrijk aandeel heeft gehad in de totstand-koming van het omstreden woordenboek.

Hoe het ook zij, Koerbagh hoorde een ongewoon

Gevangenen raspen het keiharde 'braziliehout' in het Grote Rasphuis aan de Heiligeweg in Amsterdam. Koerbagh bracht hier zeven weken door tussen 'schurken en rabauwen' en werd toen overgeplaatst naar het Willige Rasphuis aan de IJgracht.
Afbeelding uit O. Dapper, *Historische beschryving der stad Amsterdam ...* Amsterdam, 1663 (foto: Historisch-topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).

strengere straf tegen zich eisen: dertig jaar celstraf, het doorboren van zijn tong met een gloeiende priem, het afhakken van zijn rechterduim, het verbranden van zijn boeken en het vergoeden van de proceskosten.

De Amsterdamse burgemeesters hebben nooit serieus overwogen deze straf werkelijk op te leggen, zo blijkt uit het dagboek van Bontemantel. Maar ook de straf waartoe het college na ampel beraad besloot was voor die tijd erg zwaar: voor het schrijven van *Bloemhof* ('een zeer profaen ende goddeloos boek', aldus Bontemantel) en *Een ligt schijnende in Duystere Plaatsen* ('niet minder afgrysselyk') werd Koerbagh veroordeeld tot tien jaar cel, tien jaar verbanning uit Amsterdam en omgeving, vierduizend gulden boete, plus tweeduizend gulden voor de proceskosten.

Het plan het woordenboek te verbranden lieten de burgemeesters varen, omdat dit bij het volk 'de lust naar dit verboden gerecht alleen maar zou opwekken', zo heet het ergens. Om diezelfde reden gaven de schepenen de Amsterdamse beeldhouwer Jan Pieterszoon geen toestemming een weerwoord op *Bloemhof* te publiceren.

Rasphuis

Koerbagh heeft niet veel tijd gehad om zijn lexicografische zonden te overdenken. Op 29 juli 1668 – twee dagen na zijn berechting – werd hij overgebracht naar het Rasphuis aan de Heiligeweg in Amsterdam. Daar moest hij te midden van

Het Willige Rasphuis aan de IJgracht (nu Prins Hendrikkade) in Amsterdam. Hier bracht Koerbagh de laatste maanden van zijn leven door.

Afbeelding uit de *Nieuwe atlas van de voornaamste gebouwen en gezigten der stad Amsterdam...*

**Amsterdam, 1783 (de Atlas van Pieter Fouquet)
(foto: Historisch-topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam).**

‘schurken en rabauwen’ *braziliehout* raspen – een keiharde donkerrode houtsoort die als grondstof diende voor rode verf. Na zeven weken besloten de schepenen Koerbagh over te plaatsen naar het Willige Rasphuis aan de IJgracht.

Volgens de anonieme maker van het in 1672 gepubliceerde gedicht *Aen den gevangen Koerbagh, over zijn Godloos Woordenboek, of Bloemhof vol alderhande lieflijkckheit sonder verdriet*, had Koerbagh met deze straf nog geluk:

Geluckigh waert ghy Koerbagh, dat
Ghy in de groote Amstelstadt
Wierd om u Woordenboek gevangen:
Had Spanjen, of Italiën
U binnen hare Traliën,
Uw’ straf soud swaerder sijn als hangen ...

In het Willige Rasphuis kreeg Koerbagh ten minste eenmaal bezoek. De kerkeraad van Amsterdam had besloten een zekere dominee Vinckius te laten onderzoeken of Koerbagh uit de ‘stricken des Satans’ kon worden verlost. Op 10 oktober 1669 bracht hij verslag uit.

Volgens Vinckius beleed Koerbagh met de mond spijt van zijn godslasterlijke geschriften. Hij wenste dat hij ze nooit had geschreven en beloofde zijn overtuiging niet verder te zullen uitdragen. Maar Vinckius informeerde ook bij de ‘Binnen-Moeder’ van het Rasphuis. Daar kreeg hij te horen dat Koerbagh in staat was het hele huis op stelten

te zetten, en dat hij 'zijn bederfelijk zaad' bij iedereen rondstrooide. De laatste maanden had hij zich echter gedeisd gehouden.

Dat laatste was niet vreemd. Toen Vinckius hem bezocht was Koerbagh al doodziek. Een paar dagen later werd zijn lijk uit het Willige Rasphuis gedragen.

Koerbagh zou er zelf niet van onder de indruk zijn geweest, als hij een pikzwarte hen op een doodkist had zien landen. Hij geloofde niet in de duivel. 'De geestelijken proberen ons wijs te maken', zo schreef hij in *Bloemhof*, 'dat de duivel een boze geest is die eerst goed was, maar vervallen is tot het kwaad. Maar dat staat met geen letter in de bijbel. De godgeleerden willen het echter waar hebben, omdat zij het verzonnen hebben.'

Bij het woordenboek

Zoals gezegd bevat het woordenboek van Koerbagh vele duizenden trefwoorden. Een paar honderd daarvan zijn in het verleden als aanstootgevend ervaren. Deze bloemlezing bevat ruim honderdvijftig trefwoorden. Er is dus een strenge selectie gemaakt.

Daarbij hebben verschillende overwegingen een rol gespeeld. In de eerste plaats wilde ik mij niet beperken tot de godslasterlijke trefwoorden. Dat zou Koerbagh geen recht hebben gedaan. Volgens Hubert Vandebossche, de grootste hedendaagse Koerbagh-kenner, streefde Koerbagh bij de verklaring van de bastaardwoorden drie doelstellingen na: 1. kritiek op de calvinistische en katholieke godsdiensten en credo's; 2. verspreiding van elementen uit de spinozistische filosofie en van de verworvenheden van de wetenschappen; en 3. het bieden van een catalogus van de goede dingen van de burgerlijke beschaving, zoals gastronomie, muziek, dans, zang, mode en erotiek.

Voorbeelden uit die laatste rubriek zijn in deze bloemlezing onder andere terug te vinden bij woorden als *asperges*, *concupine*, *ledecant* en *marmelaete*.

Daarnaast heb ik enkele trefwoorden opgenomen die de medische stand van zaken weerspiegelen. Die zijn niet zozeer typerend voor Koerbagh alswel voor zijn tijd, waarin men nog heilig geloofde in Hippocrates' leer van de vier lichaamsvochten: bloed, slijm, zwarte en gele gal. Het lezen van deze trefwoorden maakt je in ieder geval blij dat je nu leeft en niet toen.

Koerbagh besteedt in zijn woordenboek veel aandacht aan etymologie (de herkomst van woorden). Geheel in overeenstemming met de oorspronkelijke betekenis van dit woord – *etumos* is Grieks voor 'werkelijk waar' en *logos* voor 'woord' – meende hij dat dit hem dichter bij de waarheid zou brengen. Door het ontbreken van een vergelijkende taalwetenschap moest hij zich echter al te vaak beroepen op zijn duim, net als zijn tijdgenoten overigens. Van dit soort pseudo-etymologieën zijn enkele voorbeelden opgenomen, doorgaans aangevuld met een korte toelichting hoe men er nu over denkt.

Bovendien heb ik af en toe een woord opgenomen omdat Koerbagh het van zo'n mooie Nederlandse vertaling voorziet, omdat het verrassend is te weten dat zo'n woord toen al bestond (*inceste* en *pessaris* bijvoorbeeld), omdat het toen iets heel anders betekende dan nu (zoals *accollade* en *carate*), of domweg omdat het zo'n prachtig woord is (zoals *fierilafance*, ook bekend als *fierilonfonfa*).

Maar de hoofdmoot bestaat natuurlijk uit de

prachtige, scherpe, prikkelende en oorspronkelijke kleine essays – want dat zijn het vaak – die Koerbagh wijdde aan allerhande filosofische en religieuze kwesties.

Een evenwichtige spreiding over het alfabet bleek niet mogelijk: dat is in het woordenboek van Koerbagh ook niet het geval. Naarmate het boek vordert lijkt zijn vechtlust af te nemen, hoewel hij in het bijvoegsel bij *Bloemhof* nog een paar mokerslagen uitdeelt. In deze bloemlezing staat alles echter op z'n alfabetische plaats.

De trefwoorden staan in de spelling van Koerbagh. Bij onduidelijkheid heb ik tussen vierkante haken de moderne spelling toegevoegd. Ook de rest van de tekst is overgezet in hedendaags Nederlands. Soms was het 17de-eeuws Nederlands echter te mooi om te vertalen: hier en daar staan woorden of korte passages tussen aanhalingstekens.

Voor alle duidelijkheid: dit is geen wetenschappelijke vertaling. Natuurlijk is de essentie van Koerbaghs betoog altijd gehandhaafd. Maar veel artikelen zijn fors ingekort, al was het maar omdat Koerbagh zijn argumenten vaak herhaalde om zijn gelijk te onderstrepen. Redactionele toevoegingen staan steeds tussen vierkante haken, voor de rest is Koerbagh aan het woord. Voor het eerst sinds zijn dood, nu ruim driehonderd jaar geleden, met zoveel spreektijd.

**Een Bloemhof van aller-
ley lieflykheyd sonder verdriet**

geplant door

**Wiederlyk Waarmond / onder-
soeker der waarheyd /**

**Tot nut en dienst van al die geen die der nut
en dienst uyt trekken wil.**

Of

**Een vertaaling en uytlegging van al de Hebzeu-
sche / Grieksche / Latijnsche / Franse / en andere
bzeemde bastaart-woorden en wijzen van spree-
ken / die ('t welk te beklagen is) soo inde Gods-
geleertheyd / rechtsgeleertheyd / geneeskonst /
als in andere konsten en weetenschappen / en
ook in het dagelijks gebruik van spreken / inde
Nederduytsche taal gebruikt worden / gedaen**

door

**Mr. Ad. Hoerbagh / rechtsgel.
en geneesmr.**

t'Amsterdam /

Gedrukt door den Schryver.

In 't jaer 1668.

Omdat het grootste gedeelte van de oplage van *Bloemhof* werd vernietigd, is dit woordenboek zeer zeldzaam. Verschillende auteurs hebben zich in het verleden uitgelaten over de geldelijke waarde ervan.

In 1833 bracht een exemplaar twee gulden op, zo meldde *De Navorscher* in 1854 (p. 329). In 1853 meldde een lezer in hetzelfde tijdschrift (p. 356) dat hij een 'ongeschonden en zeer goed geconserveerd' exemplaar van het woordenboek had gevonden 'onder eene partij voor scheurpapier gekochte boeken'.

'In de *Catalogus van Martinus Nijhoff no. 580* van Jan. 1933', schreef C. Louise Thijssen-Schoute in 1954 in *Nederlands Cartesianisme* (p. 362), 'werd onder nr. 232 *Een Bloemhof* aangeboden voor de prijs van f 50,-. In mei 1941 kocht ik voor f 13,- *Een Bloemhof* bij Burgersdijk en Niermans en kreeg aldus het exemplaar dat L. Knappert had toebehoord en door deze, blijkens een aantekening op het schutblad, in mei 1909 voor een luttele som van f 3,25 bij Elte was verworven.'

De afgelopen 25 jaar is in Nederland vijf keer een exemplaar van *Bloemhof* geveild. In 1981 bracht het boekje 850 gulden op

abdis, of abdisse, een geestelijk opzienster over een klooster, waarin geestelijke dochters of maagden wonen. Een maagd is een vrouwmens die geen man heeft bekend en dus nog rein is. Een geestelijke maagd is er een die voor altijd de reinheid of ‘onthouding van de mannelijke byslaaping’ belooft. Maar of ze zich daar allemaal aan houden zonder eens een mannelijke bijslaping te zoeken of te genieten, dat betwijfel ik.

accollade, ‘omhaling’, dat is als men iemand als blijk van vriendschap met de armen omhelst.

Adam, mens. Dit Hebreeuwse woord is geen eigenaam, maar betekent mens of mensengeslacht. Maar omdat de mensen zo dom en dwaas nadoen wat ze niet begrijpen, gebeurt het wel dat iemand de naam Adam krijgt.

admortissement. Ik weet eigenlijk niet wat dit woord betekent; het schijnt zoiets te zijn als vernietiging van een rechtsmiddel.

adoleren, reukwerk aansteken of verbranden. De joden en de oude heidenen hadden bij hun religieuze plechtigheden de gewoonte reukwerk of welriekende kruiden te verbranden, eventueel met een geslacht beest erbij, om hun God of Goden een genoeg te doen. Wat een dwaasheid! Alsof God een mens was, die je met

een lekker geurtje of smaakje een plezier zou kunnen doen! Een duidelijk bewijs dat geen van beide God echt gekend heeft.

Agnus Dei, Lam Gods. Gods zoon, die een mens is, maar tevens een God zou zijn, ja zelfs één met zijn Vader, wordt door de mensen met een dier vergeleken. De roomsen beelden een Lam af met een vaandel in zijn poot op goud of zilver of een andere stof, noemen dit Agnus Dei en aanbidden het met groot eerbetoon. Het zou hier te ver voeren om uiteen te zetten wie op het gebied van de godsdienst het ergst door blindheid of dwaasheid getroffen zijn: de heidenen, de joden of de christenen. In het algemeen zeg ik maar dat geen van allen een behoorlijke godsdienst heeft gehad of heeft.

altaar, heiligingsplaats of wijdingsplaats. De dienst van de roomsen op hun heiligingsplaatsen bestaat niet, zoals bij de joden en de heidenen, uit het slachten van dieren, maar uit een veel merkwaardiger zaak, namelijk het maken van mensen. Want zij kunnen wat zelfs God niet kan: op ieder uur van de dag uit een klein stukje meelgebak een mens maken. 'O groote onsinnigheid!'

anathematiseren, vervloeken. Geestelijken staan, als hun iets niet zint, maar al te gauw ('om een haver stroo byna') klaar om iemand te

vervloeken, waarbij ze vergeten dat zij, door een ander zo gauw te vervloeken en te verdoemen, zichzelf ook zeer vervloekt maken.

antipoden, tegenvoeters, dat zijn mensen die recht onder ons wonen, aan 'de andere zijde des aardkloots'. In de oudheid verbeeldde men zich, vooral de geestelijken, dat de aarde plat was. Nu weet zelfs de stomste scheepsjongen dat de aarde rond is en dat je eromheen kunt zeilen. Zo zie je: op de geleerdheid van de geestelijken kun je niet bouwen. Maar zij hebben nog zo veel grovere fouten gemaakt, dat het er op eentje niet aankomt.

apocryphe boeken, verborgen, 'verdonkerde' of verduisterde boeken. Dit zijn enkele boeken die vroeger in de kerk – en bij de roomsen ook nu nog – als echte bijbelboeken golden. Een jaar of wat geleden heeft de hervormde kerk ze echter verworpen. En mocht iemand vragen of de kerk dat wel mag: welja! waarom niet? Als ze wilde, zou ze ook de rest van de bijbelboeken kunnen afkeuren en er andere voor in de plaats stellen. Wat de ene gemeente goedkeurt, kan de andere afkeuren, zolang hierover niet meer zekerheid bestaat dan tot nog toe het geval is.
Zie **bibel**.

arke, 1. een kist waar men iets in doet, hetzij kleren of andere spullen; 2. een kist waarvan in

de bijbel sprake is. Daarin zouden mensen en dieren gered zijn tijdens een grote watervloed, meende de schrijver. 't Zij die man vergeven, want hij wist niet beter of de aarde was plat en kon door een paar dagen regen onder water komen te staan. Ook om zijn beschrijving van de kist mogen wij hem niet hard vallen, want hij is er zelf niet bij geweest, hij heeft de kist niet gezien en is de maat vergeten. En omdat hij slecht kon rekenen, heeft hij de maat ook niet kunnen reconstrueren. Anders zou ik niet kunnen verklaren hoe in een kist van maar 300 el lang [een el was toen 70 cm, de lengte van de ark dus 21 m], 50 el breed [3,5 m] en 30 el hoog [2,10 m] zo veel dieren en voedsel voor meer dan een jaar hebben gepast. Maar hij heeft opgeschreven wat hij gehoord had.

asperges, koraalkruid. De jonge uitspruitsels van het koraalkruid worden gekookt en door sommigen met smaak gegeten. In het Nederlands is er geen andere naam voor dan het Griekse bastaardwoord *aspergen*, maar wij kunnen ze wel 'spruiten of uitspruitsels van koraalkruid' noemen. Als de steel van koraalkruid volwassen is en oud, dan is hij dik, hard en rond. De takjes hangen vol kleine, groene, zachte bladerkens, 'gelijk hairkens'. De plant bloeit met gele bloempjes; daarna komen er besjes aan, die eerst groen zijn en dan rood worden, een kleur die lijkt op koraal.

astrologist, of astrologijn, Een 'starre-kijker, starre-kragt-kenner, goeder geluk-segger, geboort-luk-segger.' Iemand die uit de stand van de sterren bij de geboorte iemands geluk of ongeluk, zijn dood of een lang leven kan voorspellen. Al te trefzeker zijn die 'konstenaars' daar niet in. 'Maar dewijlser altijd na slaan, gebeurt het wel, datse het raan.' [Maar omdat ze er telkens weer een slag naar slaan, gebeurt het wel dat ze het raden.]

atheïst, godloochenaar, god-ontkenner. Dat zijn zowel mensen die ontkennen dat er een God is, als mensen die God niet echt kennen. In die zin zijn de meeste mensen – de godgeleerden inbegrepen – godloochenaars. Iedereen kent Gods naam, maar slechts weinigen kennen zijn Wezen.

barbaar, een woest mens of een ruw mens, een uitlands of uitheems mens. Dat zijn mensen die zomaar in het wilde weg leven, zonder veel wetten of goede zeden, en bij wie ook geleerdheid, wetenschap en kunst weinig aandacht krijgen.

[In het Grieks, waaruit het woord geleend is, betekende *barbaros* oorspronkelijk vreemdeling, niet-Grieks, vandaar: onbeschaafd.]

bibel, of bybel, een boek. Het woord *bibel* is een aan het Grieks ontleend woord dat simpelweg *boek* betekent, al was het een boek over Reintje de Vos of over Uilenspiegel. De godgeleerden duiden er echter ten onrechte de Heilige Schrift mee aan. Wie het oude testament hebben geschreven, is niet bekend. Het nieuwe testament is geruime tijd na de dood van de Behouder [Christus] geschreven en nog veel later op een kerkvergadering tot Gods woord verklaard en goedgekeurd. Delen ervan zijn vele jaren later door andere kerkvergaderingen weer verworpen. In de bijbel staan wel een paar verstandige dingen van blijvende waarde, maar de rest is voor ons van geen enkel nut en kan zonder bezwaar gemist worden. Werd de bijbel niet te vuur en te zwaard verdedigd, dan zou hij spoedig in onbruik raken.

bibliothecaris, opzichter van de boekenkamer of boekerij. Iemand die toezicht houdt op een kamer of zaal met allerlei uitmuntende boeken en die oppast dat deze goed worden onderhouden en dat er geen verdwijnen.

bisschop, een 'opsiender der godsdienst'. Het is opmerkelijk dat men heel vroeger gemakkelijk en zonder kuiperijen zo'n betrekking kon krijgen (want het was een last, waarmee men ten tijde van vervolgingen het grootste gevaar liep), maar dat er later dikwijls oorlog is gevoerd om

zo'n baan te krijgen. Zo gaat het in de wereld: iedereen streeft naar grootsheid, zonder acht te slaan op bekwaamheid of waarheid.

bordeel-brok, 'een hoer, een gemeyne [gewone] hoer-huys hoer, die in een openbaar hoer-huys woont.'
[*Brok* werd vroeger in verschillende samenstellingen gebruikt, steeds in minachtende zin. Denk bijvoorbeeld aan *jokkebrok* en *galgebrok*.]

bregadiere. Vermoedelijk duidt dit woord een of andere militaire rang aan, maar ik weet niet welke, want ik heb het nergens kunnen vinden. Dus wie het weet, mag het erbij schrijven.
[Leendertz tekende hier in 1877 in *De Navorscher* (p. 494) bij aan: 'Het zal *brigadier* moeten zijn.']

bugger, 'verkeerde minlust-pleeger, of man-minlust-pleeger.' Iemand die met een jongen of man, die zich daartoe laat gebruiken, seksuele omgang heeft.

buggeren, 'man-minlust-pleegen, verkeerde minlust-pleegen'. Dat wil zeggen 'wanneer een man met een man onbehoorelijke bylegging pleegt.'
[*Bugger* en *buggeren* zijn afgeleid van *Bulgaar*. De Bulgaren waren in de middeleeuwen berucht

als kettters, van wie werd gedacht dat ze zich overgaven aan sodomie. In het Nederlands is *bugger* verouderd, maar de Engelsen gebruiken het volop.]

canaille, 't grauw, Jap Rap en zijn maat, 'huyg en haag', het samenscholend volk, gespuis. Zo noemt men het slechte volk gewoonlijk, om zijn ontoereikend oordeel, gebrek aan kennis en zedeloosheid, en omdat het altijd zo onbesuisd en onbeheerst opstuift.

carate, vier gerstekorrels, of iets dat het gewicht van vier gerstekorrels heeft.

[*Karaat* is afgeleid van het Grieks *keratia*, 'zaadjes van de Johannesbroodboom'. De zaadjes werden vanwege hun stabiele gewicht veel gebruikt voor het afwegen van zeer kleine hoeveelheden, bijvoorbeeld stofgoud.]

castreren, lubben, ontmannen, dat wil zeggen iemand 'de klootkens uytstrijden, waar door hy belet word mans-werk met een vrouw te kunnen doen, of word onbekwaam gemaakt tot voortteeling.'

catechismus, geloofsonderwijsboek. Dit boekje bevat in de vorm van vragen en antwoorden een aantal stellingen over de grondbeginselen van de

godsdiens. De leraren van de hervormde kerk in Nederland eisen dat iedereen deze catechismus zonder meer voor waar aanneemt, hoewel er dingen in staan die onwaar, onmogelijk en in strijd met de bijbel zijn. Maar als we alles moeten geloven wat een kerkvergadering zegt, dan hadden we ons ook niet van de roomse kerk hoeven afscheiden. Dat deden we immers om niet te hoeven geloven wat we voor onjuist hielden. Ik houd me niet aan de catechismus, al zou ik ook honderdmaal uit de gemeente gezet worden. Maar als het zover komt, kun je beter zelf uittreden, dan hoef je niet bang te zijn dat ze je de deur wijzen.

caviaar, kuit van de steur. Deze wordt ingezouten vanuit Moskovië hier aangevoerd. Hoewel het smaakt alsof je zeep kauwt, eten sommige mensen het als lekkernij.

centaurus, paardmens. Volgens de dichters uit de oudheid zou dit wanschepsel zijn voortgekomen uit seksueel verkeer ('de bylegging of vermenging') van een mens met een paard. Maar of dat mogelijk is, weet ik nog zo net niet. Sommige mensen menen dat het zaad niet goed te combineren is en dat er niets van terecht zou kunnen komen. Maar omdat er bij de heidenen gewag wordt gemaakt van nog andere wanschepsels (met van die bokkepoten) en omdat sommige mannen en vrouwen 'dartel' genoeg

zijn voor zulke onbehoorlijke 'minlust', houd ik het niet helemaal voor onmogelijk.

chaos, een verwarde klomp. De godgeleerden zeggen dat de wereld uit niets gemaakt of geschapen is, en willen ook dat iedereen dat gelooft, hoewel wereldwijze en geleerde mensen wel weten dat het onwaar, ja zelfs onmogelijk en tegen de Schrift is. Want uit niets komt niets, dat is altijd zo geweest en zal in alle eeuwigheid zo blijven.

charlatan, een kwakzalver, een rondtrekkende geneesmeester of liever genees-zwetser, die met allerlei malle praatjes en snoeverijen het gewone volk op de markt zijn zelf aansmeert, waarmee hij zogenaamd allerlei kwalen genezen kan, maar dat pakt meestal slecht uit. Zulke landlopers beschouwen zichzelf graag als dokters, maar zij zijn net zomin dokters als rattestront peper is.

chirurgie, 1. een handwerk, allerlei handwerk dat met de hand gedaan wordt, zoals weven, naaien, timmeren, metselen enz.; 2. 'wond-heeling, wond-heelkunst', de kunst om allerlei wonden, zweren en pijnen te genezen en armen of benen of andere ledematen die uit het lid zijn geraakt, weer recht te zetten. Deze kunst is te edel om met zo'n bastaardnaam te worden aangeduid. [*Chirurgie* is afgeleid van het Griekse woord voor 'handwerk'.]

chirurgijn, 1. een handwerker, iemand die een ambacht uitoefent, zoals een wever, een kleermaker of een schoenmaker; 2. een heelmeeester, 'wond-meester of wond heel-meester', die allerlei wonden, zweren en pijnen geneest, als ze tenminste geneeslijk zijn, want *kop eraf* is dodelijk, dat zou hij niet meer kunnen genezen. Het verbaast mij dat heelmeeesters zich niet ergeren aan die minne betiteling *chirurgijn*. Ik zou mij, als ik heelmeeester was, daar kwaad over maken. Want *heelmeester of wond heelmeeester* is veel edeler en juister dan die bastaardnaam.

Chris-tijd, de geboortedag of geboortetijd van de Besmeerde [Christus]. Welke dag of tijd dit geweest is, weet ik niet. De bijbel maakt er geen melding van. Desondanks viert men deze dag jaarlijks op 25 december. Of dit klopt is niet zeker, want vooral de roomsen hebben al talloze sprookjes en fabeltjes overgeleverd, die kijken niet op eentje meer of minder. Met een stelligheid of ze er zelf bij geweest zijn, weten ze precies op welke de dag de Wijzen het pasgeboren kind bezochten. Overigens vermeldt de bijbel niet hoeveel wijzen dat waren, maar de roomsen maken er drie koningen van. Die lui beelden zich in dat ze heel vernuftig en begaafd zijn en heel geloofwaardig.
[Bij *kerstmisse* schrijft Koerbagh: 'Dit is de plechtigheid die men gebruikt ter ere en

nagedachtenis van de Besmeerde op de dag
waarvan men veronderstelt dat hij geboren is.’]

Christus, Besmeerde (of, met een onnederlands
woord, Gezalfde). Een besmeerde is iemand die
met een beetje geurig sap uit een boom of met
olie besmeerd of overgoten is. Bij de joden
kregen de koningen, profeten en priesters een
beetje welriekende olie of ‘smeering’ op het
hoofd. Maar déze Besmeerde is niet met zoiets
besmeerd of begoten. Zie voorts onder het
woord **Jesus**.

[Koerbagh dacht ten onrechte dat ‘zalven’ een
leenwoord is.]

clerec of clerecq [klerk], een schrijfknecht of
schrijfjongen; ik zie dat onze Nederlandse
rechtsgeleerden het woord in deze betekenis
gebruiken, maar waar zij dat vandaan halen
weet ik niet. Andere functionarissen apen dat
weer na. Een ekster praat ook wel woorden na
die hem worden voorgezegd, maar zonder ze te
begrijpen.

colijk of colicompas [koliek], darmjicht, ‘darm-
steking’, buikpijn, krimpel. Deze pijn in de
buik wordt veroorzaakt door opgesloten winden
‘die in den kronkel-darm vergadert zijn’ en die
wegens de dikte der uitwerpselen die het
lichaam afsluiten, niet geloosd kunnen worden.

collegist, een 'lands-leerling', die op kosten van de staat wordt onderhouden en theologie studeert. Verstandige lieden geven deze landsleerlingen tegenwoordig de fraaie naam *broodratten*, omdat ze nu in de kerk even hard nodig zijn als ratten in het brood van een huisgezin. Als ze straks afgestudeerd zijn, gaan ze namelijk net zo lang intrigeren tot ze een baantje hebben, en daarbij zullen ze nogal eens mensen die beter en geleerder zijn dan zij in de weg staan. Het gaat hen niet om het woord, maar om het brood. De landsbestuurders moesten het aantal van deze arbeiders maar liever verminderen, want ze kunnen hun geld wel beter besteden.

concubine, een bijvrouw, een bijzit. Dat is een vrouw die een man zich tot wijf of vrouw neemt naast de vrouw met wie hij getrouwd is. Vroeger was dit geoorloofd, want op zichzelf kan het geen kwaad, ook tegenwoordig niet, maar nu mag het niet meer. Een *concubine* is ook een ongetrouwde vrouw of een weduwe die met een ongetrouwde man of een weduwnaar de liefde bedrijft zonder met hem getrouwd te zijn. Op zichzelf is dat niet verkeerd, maar het is, evenals polygamie, bij de wet verboden, niet omdat het zondig zou zijn, maar omdat er goede redenen voor waren.

[In 1666 werd Adriaan Koerbagh uit de calvinistische kerk gestoten omdat hij in concubinaat leefde en vader was van een

buitenechtelijk kind. Ook tijdens het proces kwam dit ter sprake.]

consERVE VAN ROOSEN [rozebotteljam], ingesuikerde rozen. Men neemt de knoppen van rozen, plukt deze af en stampt ze samen met een gelijke hoeveelheid suiker fijn met een houten stamper in een stenen vijzel. Dan doet men ze in een pan, voegt er wat water bij en laat het tot een redelijke dikte inkoken. Giet het hete mengsel in een pot en laat het daarin afkoelen. Zodra het koud is, sluit men de pot af en bewaart de rozen voor gebruik.

convulsie, de kramp, dat is een samenrukking of samentrekking van de zenuwen of een verstijving van de zenuwen. Dit wordt dikwijls veroorzaakt door dikke dampen die de zenuwbanen blokkeren, waardoor deze stijf worden. Ook wel door windige lucht of windige geesten, waardoor de zenuwen zeer gespannen worden.

corpus juris, een wetboek. Doorgaans bedoelt men hiermee het Romeinse wetboek, waarin de wetten en rechten van de oude Romeinen in het Latijn beschreven staan. Dit is een zeer groot boek, waar ook veel 'schoone grollen' en voor ons overbodige wetten in staan. Om die te kunnen lezen, moeten wij ook nog eens met grote kosten en moeite en tijdverlies een andere taal leren. Alsof God die heidenen meer wijsheid

en verstand zou hebben geschonken dan ons!
Nee, wij zijn bekwaam genoeg om onszelf de wet
voor te schrijven.
[vgl. loy]

createur, maker, gedaantegever, gestaltegever.
God heeft alles gemaakt. Vraagt nu iemand
waarom ik niet zeg *schepper*, omdat God
immers de wereld uit niets geschapen heeft, dan
zeg ik daarop twee dingen. Ten eerste wordt
oneigenlijk gezegd dat God een schepper is. Een
schepper betekent iemand die iets scheidt. Dat
kan water uit een bak zijn of brij uit een pot.
Ten tweede is de wereld niet geschapen (of
liever: gemaakt) uit niets. De wereld in het
algemeen is er altijd geweest. Wie dat niet wil
geloven, moet de regel 'niets komt voort uit
niets' maar eens degelijk weerleggen. Uit de
bijbel kan hij niets niet aantonen, want daar
staat het niet, en met de filosofie en de rede is
het in tegenspraak.

december, wintermaand. Deze maand heet naar
het vierde jaargetijde, dat in deze maand
begint. Hij wordt ook wel 'heylic-maand'
genoemd, omdat in deze maand, naar men
beweert, onze Behouder [Christus] geboren is.
Hij draagt ook de naam van hoerenmaand,
wegens de onkuisheid der hoeren. Men noemt

hem ook wolfs-maand, misschien omdat je in de sneeuwtijd veel vaker wolven ziet dan in andere jaargetijden.

[*December* is in feite afgeleid van het Latijnse *decem*, ‘tien’, dus de 10de maand; het Romeinse jaar begon oorspronkelijk op 1 maart.]

demoniaak, een ‘verrukte van sinnen’, krankzinnige, of onzinnige, dolle of bezetene die door ‘onreine bedenkingen’ wordt gekweld. Dit is een zeer ernstige ziekte, die wordt veroorzaakt door een kwalijke toestand van het bloed en door aantasting en verzwakking van de hersenen, en die door onwetendheid en kleinmoedigheid aanzienlijk wordt bevorderd.

[vgl. manie]

diluvie, ‘overspoeling, overvloeying, overwatering, water-vloed.’ In de bijbel is sprake van een algemene overstroming – de zondvloed – waarbij acht mensen en enkele exemplaren van alle diersoorten in een kist of schip zouden zijn gered (zie arke). Dat ooit een paar landen onder water zijn gelopen, dat kan best. Maar dat de aarde, die rond is en waarop heel hoge bergen staan, helemaal met water bedekt zou zijn geweest, is niet mogelijk.

dominee, een heer. Ook de naam van een geestelijke of leraar van een gemeente. Waarom zouden zij zo’n deftige naam voeren en gewone

boerenjongens niet? Omdat heer voor hen eigenlijk te protserig is. Daarom gebruiken ze een Latijns woord, dat begrijpt de gewone man niet. Zo zie je, je moet heel wat doen om opspraak en ergernis te vermijden.

duivel, een lasteraar, beschuldiger of aanklager, die iemand belastert, beschuldigt of aanklaagt. Dit woord *duivel*, dat een verbastering is van het Griekse *diabolos*, staat op een aantal plaatsen in de Nederlandse vertaling van de bijbel, net alsof het een goed Nederlands woord is. Maar in de bijbel heeft men wel meer onnederlandse woorden laten staan, om te voorkomen dat het gewone volk die woorden zou begrijpen en daardoor kennis van zaken zou krijgen. Als alle woorden behoorlijk in het Nederlands waren vertaald, zou het woord duivel in de bijbel, en dus ook in het Nederlands, niet voorkomen. Nu proberen ze ons wijs te maken dat de duivel een boze geest is (alsof *lasteraar* niet al lelijk genoeg is) die eerst goed was, maar vervallen is tot het kwaad. Maar dat staat met geen letter in de bijbel te lezen. De godgeleerden willen het echter waar hebben, omdat zij het verzonnen hebben.
[vgl. **satan**]

dysenterie, ‘de roode loop, bloedgang, doorgang.’ Dit is een ziekte die veroorzaakt wordt door verzwering van de darmen, die weer wordt

veroorzaakt door scherpe, bijtende en invretende vloeistoffen die vanuit het hele lichaam of vanuit bepaalde ledematen naar de darmen stromen.

engelen, boden of gezanten, goede of kwade, die een boodschap van de een aan de ander overbrengen; aan die functie danken ze hun naam. Het woord *engelen* is een verbastering van het Griekse *aggeloi* en staat zo op vele plaatsen in de Nederlandse bijbelvertaling. Dat is om te zorgen dat de gewone mensen het niet begrijpen en de eigenlijke betekenis ervan – boden – niet te weten komen. Het is een misstand dat de godgeleerden dit woord *engelen*, dat voor alle menselijke boden kan worden gebruikt, als eigennaam van geesten gebruiken. Die godgeleerden beweren bovendien dat deze boden in den beginne geschapen zijn en dat sommigen van hen op hetzelfde moment gevallen zijn (dat was dus een korte pret), hoewel de bijbel daar niets over meldt. [Koerbaghs woordverklaring is juist.]

enthusiast, een geestdrijver, 'kwaeker' [Quaker]. De geestdrijvers zijn oprechte en vrome, maar onnozele lieden, die van mening zijn dat iedere man of vrouw die de Geest krijgt, op de bijeenkomst mag zeggen wat hem of haar invalt. Maar

ze zeggen natuurlijk alleen wat in hun geheugen zit, wat ze eerder gelezen of geleerd of gehoord hebben, want niemand kan meer voortbrengen dan hij weet. Soms is dat maar heel weinig. En daarom noem ik ze onnozel, omdat ik gemerkt heb dat ze in het algemeen niet veel weten. Maar in hun manier van leven lijken zij oprecht en vroom.

[*Enthousiast* is afgeleid van het Griekse *enthousiazein*, ‘door een God bezeten of buiten zinnen zijn’.]

erectie, ‘opregting’.

erremeus, wat dit woord betekent, weet ik niet.

Wie het wel weet, mag ’t erbij schrijven.

[In 1877 tekende Leendertz in *De Navorscher* (p. 494) in een voetnoot bij deze verklaring aan: ‘Ik ken het woord ook niet. Misschien was het daar, waar Koerbagh het gevonden heeft, schrijf- of drukfout voor *erroneus*’ (wat betekent: onjuist).]

excommuniceerde, iemand die uit de gemeente verbannen is, die ‘om een ergerlijke leere of leeven uyt de gemeenschap der geloovigen verstooten is’. In landen waar de roomse godsdienst oppermachtig is, wordt tegen mensen wier opvattingen ook maar een klein beetje afwijken van wat de geestelijkheid wenst, heel gemakkelijk de banvloek, ja zelfs de doodstraf

uitgesproken. De geestelijken hebben er geen oog voor dat het bij alle verschillen in opvoeding en onderwijs niet mogelijk is in geloofszaken tot overeenstemming te komen, vooral omdat men elkaar onbegrijpelijke en bovendien absurde leerstellingen opdringt.

Ook de aanhangers van de hervormde godsdienst kunnen mensen heel fijntjes van verkeerde geloofsopvattingen betichten. Maar zij kunnen niets anders doen dan zo iemand uit de gemeente stoten, en daar ligt een verstandig mens niet van wakker. O, hoe gelukkig is het land waar de overheid in haar wijsheid haar bewind niet op één godsdienst heeft gevestigd. Hier mag ieder vogeltje zingen zoals het gebekt is.

Weliswaar gunt de overheid de meerderheid van gelijksoortige vogeltjes de grootste kooien en moeten de kleinere groepen anders gebekte vogeltjes het doen met kleinere kooitjes, maar voor de wet zijn ze allemaal gelijk. Soms biedt een kleine kooi trouwens meer comfort en licht dan een grote, zodat een vogel waar ze in een grote kooi de pik op hebben, naar een kleinere kooi kan vluchten en 'daar gemakkelijk onder de schaduwe des wijnstoks en vijgebooms rusten.'

fantasie, 'swerfgedachten'.

fascinatie, betovering. Men beweert dat dit een schadelijke kunst is, die men van de duivel leert. Wat een duivel is, zie daarvoor dat woord. En over die betovering kunnen we kort zijn: het is bedrog. Natuurlijk is het waar dat je iemand met een paar kruiden of andere dingen kwaad kunt doen, en natuurlijk is het waar dat je met een paar kruiden of andere dingen een bijzondere uitwerking teweeg kunt brengen. Maar dat het kwaad zou kunnen om een hoop rare woorden tegen iemand te prevelen zonder hem zelfs maar aan te raken, of dat tovenaars of tovenaressen zich in katten of honden of weerwolven zouden kunnen veranderen, dat zijn belachelijke praatjes. [*Fascineren* gaat terug op een Grieks woord dat ‘belasteren, betoveren, beheksen’ betekent.]

februa, allerzielendag. Op deze dag bidden die van de roomse godsdienst voor de onnozele zieltjes die in het vagevuur liggen, waar zij branden en gefolterd worden, alsof zielen zonder lichaam zouden kunnen branden. Wat laat de onnozele mens, of liever de luie en trage mens, zich niet allemaal wijsmaken! Was de gewone mens niet traag en lui in het onderzoeken, dan zou hij meer te weten komen dan hij nu weet.

fierilafance, of fierilonfonfa, ‘stinkende klibber of stinkende klubber’, een dik sap dat uit de stelen en wortels druipt van een kruid dat bij ons niet

erg bekend is, want dit stinkende sap wordt uit India hier ingevoerd. Om zijn vuile reuk wordt het sap ook wel duivelsdrek genoemd. Er zijn heel domme mensen die menen dat de duivel zo'n vuile stank bij zich draagt.

[Het eerste lid van dit uitzonderlijke woord is afgeleid van het Latijn *ferula* dat 'priemkruid' of 'brem' betekent.]

flerecijn of fledercijn, 'ledeneuvel, jigt, ledenwee, ledensugt of ledensiekte'; wordt veroorzaakt door overvloedige, scherpe, weiachtige vloeistoffen die door alle ledematen stromen, waardoor deze gespannen raken. Door de scherpte van de vloeistoffen worden de vliezen, pezen en zenuwen als het ware geprikkeld en gestoken.

fornicatie, 'hoerery, smuykmin' [heimelijke liefde].

[Zoals bekend wordt dit woord in het Engels nog veel gebruikt, in de betekenis 'ontucht plegen'; in het Nederlands is het verouderd en uit vrijwel alle woordenboeken geschrapt.]

garde nappe, een tafeling, waarop men het bord met eten plaatst, om het tafelkleed niet vies te maken.

[In het Frans betekent *garde nappe* letterlijk: bewaakt het tafellaken.]

genesis, teling, baring, geboorte, wording. De Grieken noemen het eerste boek van de bijbel *Genesis*, omdat daarin de geboorte ofwel het ontstaan van alle gevormde materie beschreven wordt. Het is dus een goed Grieks woord, dat echter in de Nederlandse vertaling is blijven staan. Omdat de geestelijken het niet willen vertalen, heb ik de moeite genomen om dit en dergelijke woorden te verklaren, zodat de gewone man die het fijne ervan wil weten, kan opzoeken wat het betekent.

geomantie, waarzeggerij uit de aarde, stipwaarzeggerij. Deze kunst houdt in dat iemand lukraak een aantal stippen in de grond drukt, zestien strepen naar zijn linkerhand trekt, en daaruit bepaalde afbeeldingen afleidt: van de zeven planeten, de twaalf tekens van de dierenriem, het hoofd en de staart van de vliegende slang en zelfs de vier elementen. Aan de hand daarvan kan hij alle vragen die hem worden voorgelegd op staande voet beantwoorden. Een andere waarzeggerij uit de aarde is dat men iets voorspelt uit vroegere aardbevingen. Maar het zijn al met al toch wel dubieuze raadsels.
[vgl. **necromantie**]

gereformeerde religie, de hervormde of gezuiverde godsdienst. Maar die naam verdient hij niet, want het is nog lang geen redelijke, op wijsheid, waarheid en verstand gebaseerde

religie. Het zou immers niet nodig moeten zijn dat een godsdienst – zoals bij alle wereldgodsdiensten die ik ken – met macht, ban, zwaard, vuur en vlam, galg en rad in stand gehouden wordt. Iedereen wil zijn onbegrijpelijke geloofsstellingen met dom geweld staande houden. Wat een ellende brengt dat in de wereld!

heremijt, een woudbroeder of woudbewoner, een kluisenaar die in eenzaamheid in een bos of een woestijn woont, ver van de mensen, heiligheidshalve, om niet door hen besmet te worden. Wie zo tussen de beesten gaat wonen, laat volgens mij blijken meer beestachtig dan mensachtig te zijn.

heresie, gezindheid, keuze, verkiezing, wil, gezin, huisgezin, ijver, streven, volging, navolging, ketterij. *Ketterij* schijnt een oud Nederlands woord te zijn, dat *navolging* betekent. Wat voor kwaad steekt er nu in navolging? Maar wat als je een leermeester imiteert die er kwalijke opvattingen op na houdt, is dat dan niet verkeerd? Volgens mij kan niemand daarover oordelen, want ieder is partijdig voor zijn eigen opvattingen, die hij de beste vindt. En daarom scheldt iedereen elkaar uit voor ketter, en zijn we allemaal kettters onder elkaar. Het is jammer

dat we geen navolgers zijn van de rede waar de
waarheid uit voortspruit. Dan zou er ook niet
zoveel verdeeldheid zijn, want de waarheid is
enkel en eenvoudig.

[In feite heeft *ketterij* etymologisch niets met het
woord *navolging* te maken; via het Franse
cathare, 'lid van de sekte der Katharen', komt
het van het Griekse *katharos*, 'rein'.]

hermaphroditen, man-wijven, dat zijn mensen die
zowel mannelijke als vrouwelijke geslachts-
organen hebben. Volgens mij zijn zulke mensen
erg zeldzaam.

ignobel, onedel, een mens die uit niet-adellijke
ouders geboren is. Men maakt onderscheid
tussen de ene mens en de andere. Ik zal eens
even in het kort zeggen wie volgens mij edel of
onedel is: onedel is hij die ongeleerd en
onverstandig is, al was zijn vader de grootste
koning; edel is hij die wijs en geleerd is, al was
zijn vader de armste bedelaar.

incarnatie, 1. bevezing, invlezing, vleeswording,
menswording; 2. een 'tijd-schrift' of 'tal-schrift'.
Hoe het deze laatste twee betekenissen kan
hebben gekregen, begrijp ik niet. Misschien
omdat wij de jaartelling van de geschiedenis een
aantal eeuwen lang hebben gerekend vanaf de

geboorte van een zeker joods mens, Jezus genaamd (de Behouder), nu bijna 1667 jaar geleden.

inceste, bloedschande. Een overtreding die begaan wordt door seksueel verkeer met 'verbode maag-schap' [naaste verwanten] of met geestelijken.

inquisitie, onderzoek, naspeuring. Ook: geloofs-onderzoek. Dit diende nergens anders toe dan om het machtsmisbruik van de roomse geestelijkheid nog groter en ontzaglijker te maken en zelfs (wat echt niet door de beugel kan) over het innerlijk van de mensen te heersen, 'en dat is waarlijk waar'. Want het was niet genoeg wanneer iemand beleed dat hij in God geloofde en in zijn Zoon en in zijn Geest, en dat hij de bijbel beschouwde als Gods woord; och nee, daar ging het niet om, dat was niet waar de schoen wrong. Het ging erom het machtsmisbruik van de geestelijkheid te handhaven. De geestelijken zijn het onderling altijd over heel veel zaken oneens geweest, en waar er twee twisten, kan er maar een gelijk hebben. Soms hebben ze het zelfs allebei mis. Maar wie er ook maar iets tegen inbracht, die was dadelijk een ketter, en dan was het verban hem, vang hem, span hem, hang hem, brand hem. Wie zich tegen de macht van de geestelijkheid verzette, verdiende niet dat hij leefde; die moest van kant

en uit de weg, vooral als hij rijk was, want dan werden zijn goederen verbeurd verklaard.

ipstantie, zelfstandigheid, iets dat op zichzelf bestaat, zonder van iets anders afhankelijk te zijn. God is de enige ipstantie.

[Volgens Meinsma, *Spinoza en zijn kring* (1896, p. 277), bedacht Koerbagh dit ‘zonderlinge woord’ zelf, omdat hij *substantie* niet bruikbaar vond. Overigens ontbreekt het trefwoord ‘God’ in *Bloemhof*.]

jacobijs, een navolger van de heilige Dominicus.

Er zijn zo veel verschillende soorten roomse geestelijken dat het eind ervan zoek is – de een is nog heiliger dan de ander. Maar als je het eens nader beziet en onderzoekt, stelt het maar weinig voor.

januarius, louwmaand, dat wil zeggen wetmaand, want *louw* betekent in het Engels een wet. Sommige mensen menen dat de naam van deze maand niet ontleend is aan wet in het algemeen, maar aan de huwelijkswet in het bijzonder, omdat onze voorouders veelal in deze maand in het huwelijk traden. Je zou januari dus ook huwelijkswetmaand kunnen noemen.

[Koerbaghs associatie met *law* is niet juist. Tegenwoordig brengt men *louw* in verband met het werkwoord *looien*.]

Jesus, Behouder. Een behouder is iemand die een ander uit nood of gevaar verlost. Behouden is ook dat je iemand door onderwijs van onwetendheid en vooroordelen bevrijdt en tot kennis en wijsheid brengt, en vandaar tot eeuwig heil en welvaren. Dat is de grootst denkbare behoudenis, omdat ze de ziel raakt. Zo'n behouder is volgens mij de timmerman Jezus geweest, de zoon van Maria en de vermeende zoon, zegt men, van Jozef. Maar dat hij onze behouder [verlosser] zou zijn omdat hij door zijn lijden en sterven ons van onze zonden heeft verlost – dat is in strijd met de bijbel en de waarheid. Wie eigenlijk de vader van deze behouder is geweest, dat weet men niet. Daarom hebben enkele domme lieden beweerd dat hij de zoon van God zou zijn die 'sonder toedoen des mans' uit een maagd zou zijn geboren. Maar ook dat is in strijd met de bijbel en de waarheid.

[Speciaal naar aanleiding van dit trefwoord werd Koerbagh tijdens het verhoor op 20 juli 1668 de vraag gesteld of hij deze opvattingen misschien met Spinoza besproken had. Hij ontkende dit, aldus Meinsma in *Spinoza en zijn kring* (1896, p. 310). Opmerkelijk is dat Koerbagh het trefwoord Jezus opnam in 'Een bijvoegsel van eenige overgeslage woorden', achter in *Bloemhof*. Hetzelfde geldt overigens voor 'satan'; vgl. Christus.]

junius, zomermaand, braakmaand of weidemaand.

Men zegt zomer net alsof men zou zeggen 'zamer', wat wil zeggen 'verzamer', iemand die iets verzamelt, omdat de zomer alles bijeenbrengt wat de mens voor zijn levensonderhoud nodig heeft. Hij wordt ook braakmaand genoemd, omdat in deze maand de aarde met ploeg en schop wordt opengebroken. En ten slotte weidemaand, omdat men in deze tijd het vee in de weiden laat lopen.

[In feite bestaat er geen verband tussen de woorden *zomer* en *verzamelen*.]

juwelen, kleinoden. Zo noemen wij Nederlanders edelstenen en parels, omdat ze 'van kleyne nood' zijn: we hebben ze nauwelijks nodig. Een gek wil nu eenmaal graag met belletjes lopen, en vrouwen, die van nature ijdel en trots zijn, vinden het fantastisch om zich met die vodden en 'leurdereyen' [rommel] te behangen. [vgl. **pendanten**. Met *nood* heeft het woord *kleinood* niets te maken.]

keyser, dit woord komt van de Romeinse mannenbijnaam Caesar, en die komt weer van *caesus*, gesneden, omdat de eerste die deze naam droeg uit het moederlichaam zou zijn gesneden; of het komt van *caesius*, (hemels)blauw, omdat de eerste Caesar blauwe ogen had; of van

caesaries, lang haar, omdat de eerste van deze naam met lang haar geboren werd; of omdat hij door een olifantssnuit – die de zwarten *caesar* noemen – verslagen werd.

Een zeker geslacht uit Rome heeft deze naam gedragen. De voornaamste van hen was Julius Caesar. Die heeft Frankrijk onderworpen en vele oorlogen gevoerd. Uiteindelijk heeft hij zich heer en meester van zijn vaderland gemaakt, maar op den duur is hij om zijn dwingelandij vermoord. Ook de vorsten of heersers van het Duitse rijk dragen de naam Keizer of Caesar. Wie hun zo'n onaanzienlijke naam heeft gegeven, weet ik niet. En of zij het als een eer beschouwen deze onbeduidende titel, die aan een bruto en dwingeland van zijn vaderland heeft toebehoord, te dragen, dat lijkt twijfelachtig.

[Ons woord *keizer* is inderdaad afgeleid van Caesar; de betekenis van deze familienaam is echter niet met zekerheid bekend.]

keyserlijk, 'gesnedelijk, blaauwelijk of blaauwoogelijk, langhairiglijk, olyfants-snuytelijk.' Dus als men zegt Keizerlijke Majesteit, dan betekent dat eigenlijk: uitgesneden hoogheid, of: blauwogige hoogheid, enzovoort. Het lijkt alsof men elkaar een zeer voorname titel geeft, maar eigenlijk wil men vooral de grootheid van Julius Caesar tot uitdrukking brengen. Omdat die groot en machtig was, bent

u net zo groot en machtig als Julius was – zo redeneert men.

ledecant, of lit de camp, een veldbed, legerbed, spanbed, veld-bedstede, leger-bedstede of spanbedstede. Dat is een bedstede die je uit elkaar kunt nemen of losschroeven om er een klein pakketje van te maken dat je kunt meenemen. Waar je wilt overnachten, schroef je het weer in elkaar en klap je het uit.
[*Ledikant* is inderdaad van het Franse *lit de camp* afgeleid.]

legenden van Sinte Franciscus, ‘vertellingen van den heyligen Frank’. Wat worden er een hoop fabeltjes, zotte en belachelijke dingen en leugens, ja zelfs tegenstrijdigheden over deze Frank of Franciscus verteld. Maar niettemin maken de geestelijken het gewone volk wijs dat het allemaal waar gebeurd is.

letarge, koortsige slaapziekte, slaapzucht of slaapkoorts. Dit is een zeer ernstige ziekte die wordt veroorzaakt door overvloedig koud en bedorven of verrot vocht dat in de gangen en wegen van de hersenen indikt en deze verstopt, waardoor de levensgeesten – de allerdunste bestanddelen van het bloed – niet door de hersenen kunnen circuleren.

Leviathan, dit zou de naam van een groot zeedierte zijn, waarover allerlei dwaze fabeltjes worden verteld. Maar als je eenmaal weet dat niet alles in de bijbel letterlijk moet worden genomen, dan kom je tot de conclusie dat met dit woord een machtig zeevolk wordt aangeduid, een volk dat in staat is een grote vloot schepen met donderend geschut te water te laten. In hoofdstuk 40 van het boek Job wordt God sprekend opgevoerd. Hij lijkt de Leviathan te beschouwen als een zeevis of walvis. Maar walvissen zijn helemaal niet zo groot en breed als daar gezegd wordt. Want onze walvisvaarders zijn in staat een walvis met een werpangel aan een touw – *harpoen* op z'n onnederlands – te vangen; zijn traan en beenderen worden onder de kooplieden verdeeld. De vangers zijn niet eens bang voor de kracht van de walvis. Zijn schubben zijn zo hard niet of ze kunnen met een werpangel worden doorboord. Het is onredelijk van de samenstellers van de bijbel dat ze God op zeer veel plaatsen in de Schrift sprekend als een mens opvoeren. En dan zou hij ook nog dingen beweren die niet zeker zijn.

libertijn, een vrijeest; dat is een mens die op zichzelf leeft, zonder zich bij deze of gene godsdienst in het bijzonder aan te sluiten; iemand die nu eens naar de ene kerkdienst gaat en dan weer naar de andere, of naar geen enkele.
[Dit woord is geheel van toepassing op Koerbagh zelf.]

loy, een wet of weet; dat is wat men weet of weten moet en waaraan men zich te houden heeft. Wat hebben de rechtsgeleerden een wetten, en wat een verward wetboek! Maar zij weten het net zo goed als Plato, die eens gezegd heeft: vele wetten leiden tot veel ruzie en onenigheid, tot slechte gewoontes of tot een slechte manier van leven. Maar ja, veel geruzie en onenigheid is voor de juristen voordelig.

Ook de Romeinen hadden zeer vele wetten, zelfs nog meer dan de Grieken. Toch moordden en roofden zij en leidden ze een verkwistend leven. Het lijkt wel of de regel is: veel wetten, veel overtredingen, tegenover: weinig wetten, weinig overtredingen. Het is dus maar beter weinig wetten te hebben.

[Er bestaat een verband tussen *wet* (in het Frans *loi*) en *weten*, maar veel minder rechtstreeks dan Koerbagh meende.]

magie, wijsheid, een woord van Perzische herkomst. *Magie* wordt ook wel foutief vertaald als *toverkunst*, een kunst die men van verzonnen boze geesten leert. Maar waar die hun school hebben staan of hoe dat leren in z'n werk gaat, dat weet ik niet. En trouwens, de mensen die dit soort dingen beweren weten het evenmin. Maar de toverij of toverkunst is hier inmiddels al bijna verdwenen, en de tovenaars

ook. Volgens mij wordt de magie zo veracht omdat de wijzen hun wijsheid of wetenschap hebben vergeven van wankele raadsels en voorspellingen, waardoor het gewone volk maar al te vaak bedrogen werd.

[Het woord *magie* is inderdaad van Perzische herkomst; de Perzische priesters waren ook de dragers van de wetenschap.]

manie, dolheid, razernij, dolligheid of ‘dulligheid’. De dolheid is een verbijstering van de gedachten, die gewoonlijk voortkomt uit toorn of gramschap over een geleden onrecht. Door de toorn komt het bloed in hart, aderen en slagaderen heftig in beweging, waardoor de dunste delen van het bloed (die men gewoonlijk de ‘geesten’ noemt) ordeloos en met geweld de hersenen binnendringen en daar de gedachten in beroering brengen.

[vgl. **demoniaak**]

manna, of manhu, of man, betekent *wat dat* of *wat*. Dit is de naam van een rond dingetje, een soort hagelsteentje of korianderzaadje, wit van kleur, dat naar was of honingkoek smaakt. Toen de Israëlieten dit onbekende goedje op het veld zagen liggen, zeiden ze tegen elkaar: ‘Wat dat?’ of ‘Wat is dat?’ En die naam *wat* of *wat dat* heeft het behouden. Dus hebben de Israëlieten, zoals in de bijbel staat, veertig jaar lang *wat* gegeten. Dit *wat*, *man* of *manna* schijnt een sap

te zijn geweest dat tegelijk met de dauw op de grond valt en na zonsopgang indikt. In Calabrië [Zuid-Italië] en elders valt een soortgelijk sap, dat nadat het dik of hard is geworden van de bomen of de grond wordt verzameld. Het is een prima laxermiddel.

[Het woord *manna* houdt waarschijnlijk verband met een Arabisch woord dat 'gave' of 'geschenk' betekent. De verklaring van Koerbagh is lange tijd populair geweest, maar is zeker onjuist.]

marmelaete, gesuikerde kweeappels of kweeperen.

Om dit klaar te maken neemt men de vruchten, schilt ze, snijdt ze in vieren en verwijdert de klokhuizen. Dan neemt men evenveel pond suiker als men ponden kweeappelen heeft, en voldoende water. Dat laat men bij elkaar zachtjes koken totdat de suiker en het water een redelijke dikte hebben. Dan doet men de kweeappels in een vergiet en wrijft ze hierin tot pulp. Dit mengt men met de gesmolten suiker en men laat het geheel onder voortdurend roeren met een brede houten lepel – tegen het aanbranden – verder koken, totdat het er goed uitziet.

maroenen [kastanjes], Spaanse of Franse eikels.

In het Grieks heten ze *kastania*, in het Latijn *sardianae glandes*, Sardische eikels. Sardis is een stad in Lydië [Klein-Azië], en het is mogelijk dat deze eikels vandaar naar Frankrijk en

Spanje zijn overgebracht. In elk geval groeien ze daar nu in overvloed en worden ze met hele scheepsladingen naar ons land gebracht. Deze vruchten zijn niet zuiver rond, maar aan één kant wat afgeplat en vanboven spits. Van buiten zijn ze bedekt met een kale, gladde, harde en taaie bruinpaarse schil. Het binnenste merg is hard en wit en zit in een dun rood velletje. Je kunt ze rauw eten, maar dan zijn ze slecht verteerbaar. Gepoft smaken ze uitstekend, en gekookt zijn ze wel zo licht verteerbaar. Ze groeien aan zeer hoge bomen met vele takken en een dikke stam, die soms zo groot is dat drie mensen hem niet kunnen omvatten. [Van Dale (1992) vermeldt *marron* nog met als betekenis ‘tamme kastanje’.]

masse, een klomp. Het woord klomp heeft in het Nederlands verschillende betekenissen, bijvoorbeeld een klomp goud of zilver. Klomp betekent ook houten schoen, zoals de boeren ze hier en daar in het land dragen. Een klomp is ook een vrouwenmuil waarvan het onderstuk van hout is en het bovenwerk van leer. Zulke klompen dragen de ‘vrouwluyden’ als ze het huis schrobben.

medailje, pronkpenning, ‘potstuk-geld’, dat wil zeggen een oude of mooie munt die lang in een pot verborgen heeft gezeten. Gierige lieden

stopten vroeger soms al hun geld in een pot, die ze vervolgens in de grond begroeven, opdat het maar niet gestolen zou worden.

[Leendertz tekende hier in 1877 in *De Navorscher* (p. 495) bij aan dat die laatste woorden Koerbagh ongetwijfeld zijn ingegeven door Hoofts toneelstuk over de vrek Warenar, dat de Amsterdammers altijd met veel genoegen zagen spelen.]

mercurius, 1. kwikzilver, waterzilver, een delfstof die vloeibaar is als water, zonder nat te zijn;
2. de God van de handel, beschermer van kooplieden, dieven en bedriegers, bode van de Goden. De heidenen hebben dan wel boven alles een oppergod gesteld, maar naast hem bestaan er talloze mindere Goden, die allerlei zaken beschermen of besturen. De een bestuurt dit, de ander dat. Bij de roomsen is het al net zo: die hebben voor bijna alles een heilige aan wie ze een bepaalde kracht toeschrijven.

metaphysica, na-aardkunde of na-natuurkunde of achter-natuurkunde. Men vertaalt het ook wel met boven-aardkunde of boven-natuurkunde, alsof er boven de kennis van de aarde of de natuur, die alles omvat, nog andere kennis zou kunnen zijn. Omdat er maar één natuur is en daarbuiten niets, kan er ook niet meer dan één natuurwetenschap zijn, en daarbuiten geen. Een woord als *metaphysica* is dus nergens voor nodig.

[*Metafysica* betekent eigenlijk: wat na, achter de fysieke zaken ligt.]

metempsychose, zielsverhuizing. Men zegt dat Pythagoras in zielsverhuizing geloofde. Hij zou hebben onderwezen dat de ziel van de mens na zijn dood naar een dier verhuist – goede zielen naar goede dieren en slechte zielen naar slechte dieren. Maar dit is een bijzonder malle en onware leer.

mirakel, wonderwerk, wonderdaad. De godgeleerden beweren dat een wonder iets is wat tegen of boven de natuur gebeurt, maar dat is onwaar, want niets kan tegen of boven de natuur gebeuren.

misse, of mis, dit woord betekent voor de roomsen een ‘overselfstandiging’ [transsubstantiatie] of ‘Godmenschmaking’. Zij nemen zo vaak als ze willen een rond stukje brood of meelbaksel en maken daaruit (zo beweren ze) een mens; en niet zomaar een mens, nee, een Godmens, hoewel er aan dat bakseltje niet het minste verandert. Ook de geestelijken weten trouwens wel beter. Wat zal ik zeggen? *De onverstandige gelooft elk woord*, zegt de wijze koning Salomo [Spreuken 14:15]. En die spreuk is van toepassing op het gewone roomse volk, omdat zij geloven zonder te onderzoeken. Maar koning Salomo zegt voorts: *maar de schrandere geeft acht*. Och, als

zij dat nu allemaal ook eens deden, dan zouden ze er weldra achter komen hoe het echt zit.

moment, 1. ogenblik; dat is het 64ste deel van een uur; 2. iets gerings.

[In de muziek werd 64ste noot voorheen gebruikt als aanduiding voor de kortste noot. Blijkbaar had Koerbagh dat hier op het oog; *minute* omschrijft hij namelijk, behalve als 'ogenblik', als 60ste deel van een uur.]

natuurlijk kind, speelkind, onecht kind, dat door twee vrije mensen buiten de echtelijke staat is verwekt.

[zie de noot bij *concubine*]

necromantie, toverij of zwarte kunst, 'dood-waarseggery'; men maakt elkaar wijs dat dit waarzeggerij of voorspelling door de doden, de gestorvenen is. Alsof je de doden uit het graf zou kunnen doen weerkeren om onze vragen te beantwoorden en ons de toekomst te voorspellen. Veel van die dingen zijn inmiddels verdwenen en menig bedrog is doorzien.

[vgl. *geomantie*]

numeri, telling of getal. Het vierde boek van de bijbel wordt zo genoemd, omdat het getal van de kinderen Israëls erin wordt opgegeven. Men

noemt het ook het vierde boek van Mozes, alsof Mozes het geschreven had kunnen hebben – een veronderstelling die uit de tekst zelf gemakkelijk kan worden weerlegd. Wil men het echter zo noemen omdat Mozes erin voorkomt, dan zou het 't *derde* boek van Mozes moeten heten, want in het eerste bijbelboek komt hij niet voor. *Numeri* is een Latijns woord, dat maar liever in het Nederlands vertaald moest worden.

nymph, of nymphe, 1. een verloofde jonge vrouw, een 'breyd' [bruid] die *bereid* is (vandaar deze benaming) om met haar verloofde in het huwelijk te treden; 2. uitmuntende jonge vrouw of godin; 3. schoondochter; 4. de beitel, het voorste deel van de ploegschaar; 5. het sterrenbeeld Maagd; 6. een soort kreeften; 7. bijen die voor het eerst hun gedaante krijgen, of 'andere bloedeloze beestjens, die eerst gedaante krijgen' [poppen]; 8. 'de vleugels van 't vrouwelijke teellid [geslachtsdeel] dewelke komen effen onder de lippen des teellids by de spleet.'
[Anders dan Koerbagh meende bestaat er geen taalkundig verband tussen *bruid* en *bereid*.]

obsceen, ongeschikt, slordig.

occidentale wind, de westenwind, dat wil zeggen de wegste of verste wind, die uit de richting van de

zonsondergang waait. De wind die vanaf de zonsopgang waait, wordt oostenwind of hoogste wind genoemd; die vanuit de middag waait de zuidenwind of zoete, want aangename wind; die van tegenover de middag waait wordt noordenwind genoemd, wat zeggen wil: straffe wind. [Koerbagh was zo voldaan over deze fantastische verklaring van de namen van de windrichtingen, dat hij ze bij meridionaale wind (zuidenwind), orientale wind (oostenwind) en septentrionaale wind (noordenwind) telkens herhaalde; vgl. zephyr.]

october, wijnmaand. In deze maand 'word den druif getreden, waar uyt dat edele nat de wijn voort komt', vandaar de naam van deze maand. Men noemt hem ook *aarzelmaand*, omdat het jaar in die tijd voornamelijk aarzelt, of achteruitgaat.

offeren, 1. bieden, aanbieden; 2. vrijwillig geven; 3. slachten, een dier slachten, vooral voor de godsdienst. Het woord *offeren* heeft deze betekenis niet, want in de oorspronkelijke taal staan speciale woorden, waarvan de geestelijken er niet een in het Nederlands vertalen. Men vult de hele Nederlandse bijbelvertaling met bastaardwoorden. Ik snap niet dat de godgeleerden zich niet schamen dat ze zoiets doen.

oracul [orakel], godsspraak, hemelspraak, vraagbaak. Bij alle heidense volkeren en bij de joden was de godsspraak gebruikelijk: dat wil zeggen dat God (bij de joden) of een boze geest (bij de heidenen) een vraag beantwoordde. Die antwoorden waren altijd duister en dubbeltzinnig, zodat men ze, al naargelang de zaak uitviel, op twee manieren kon uitleggen.

orthodox, rechtgelovig, rechtzinnig. Niemand kan zeggen welke gezindheid rechtgelovig of rechtzinnig is, want elk meent rechtzinniger te zijn dan de ander, en elk veroordeelt de ander. Maar hoe kan iemand, daar immers iedereen met eigenliefde behept is, een ander met rede veroordelen?

paradijs, een hof, tuin, lusthof, boomgaard, een plaats vol fruitbomen en groene kruiden. De mens, die niet weet wat het hoogste goed of het hoogste geluk is, verzint zo'n vermakelijk oord, zo'n lusthof, zo'n hemel, zo'n koninkrijk, en ziet daarin zijn hoogste geluk. Maar dit is uitdrukkelijk in strijd met de bijbel, die zegt dat het koninkrijk in ons is en dat het geen uiterlijk gelaat heeft. [Lucas 17:20-21]

pascha [Pasen], doorgang, doortocht. *Pascha* is een Hebreeuws bastaardwoord dat in de

Nederlandse bijbelvertaling is blijven staan, alsof het een doodzonde was geweest het te vertalen. Maar wie iets uit een vreemde taal in een gewone bekende taal wil vertalen, moet alles keurig overzetten, zonder een woord over te slaan. Brengt men hiertegen in dat die woorden in het Nederlands in dat verband vrijwel onbegrijpelijk zijn, dan geef ik grif toe dat de oorspronkelijke tekst ook niet erg helder is. Kan ik het helpen dat de schrijvers van de bijbel zich op veel plaatsen zo kreupel en duister hebben uitgedrukt? Daarom kunnen we het nog wel vertalen. Hadden zij beter geschreven, dan hadden we het ook beter kunnen vertalen.

paspoort, een vrijbrief, vrijreisbrief, vrijgeleidebrief die men aan de overheid vraagt, opdat men op reis over zee of te land niet door de vijand kan worden gevangengenomen.

paus, of **papa**, vader. Deze naam van vader wordt gedragen door het opperhoofd, de opperopzichter van de roomse gemeente, als zijnde de geestelijk vader van die gemeente. Daarom wordt hij niet zomaar vader genoemd, maar heilige vader of zijne heiligheid. Maar als men het leven van de heilige vaders natrekt, dan zijn er heel wat die naam niet waardig geweest. Van de heilige vader wordt ook gezegd dat hij de plaatsvervanger van de Behouder [Christus] op aarde is. De heilige vaders zouden bovendien

onfeilbaar zijn. Maar als men door kwalijke praktijken en oorlog tot dit ambt komt en zich daarin door boze listen en oorlogen handhaaft, is dat een voorbeeld van onfeilbaarheid?

pendanten, oorhangsels, in goud gevatte parels of diamanten. Dit is een vrouwensieraad. Vrouwen hebben blijkbaar nogal veel van zotten of narren weg en moeten zich daarom met bellen behangen. Of ze zijn ontevreden en dan is er geen land met ze te bezeilen als ze die sieraden niet mogen hebben. Zie juwelen.

pensionaris, een loontrekker, in het algemeen iedereen die voor een of ander baantje of wegens dienstverlening door een land of stad betaald wordt, tot een vuilnisman of een 'stilleveeger' [pleereiniger] aan toe. De Nederlandse geschiedschrijver 'P.C. Hoofd' vertaalt het woord *pensionaris* als 'loontrekkend raadsman', hoewel het die betekenis niet heeft. Laten we korthedshalve zeggen: *loonraadsman*. Ik begrijp werkelijk niet dat loonraden, raadslieden, hulpraden, raadgevers enzovoort van stad of land met zo'n bescheiden titel als *pensionaris* genoeg nemen. Zelf zou ik liever *loonraad* heten.

persoon, 1. een 'mom-aansigt' [masker]; 2. een toneelspeler, iemand die speelt voor iemand die hij niet is; 3. een uitstekend beeld aan een

gebouw dat zo is gevormd dat het uit zijn mond water spuwt of iets anders wonderlijks doet; 4. de hoedanigheid die mensen van elkaar onderscheidt; 5. volgens de godgeleerden zijn er personen in het goddelijk wezen, maar dat is zeer ongerijmd, zoals iedereen die onbevooroordeeld nadenkt, gemakkelijk zal inzien.

pessaris, een stopsel: dit is een 'geneesmiddel' in de vorm van een stopje of 'kraantjen', dat bij een bepaalde baarmoederziekte aan vrouwen gegeven wordt 'om in heur vrouwelijkheid te steeken'.

philosophie, wijsheid, wijsbegeerte, wijsheidsbegeerte, wijsheidslieving, wijsheidsbeminning, wereldwijsheid, wijsbegeerigheid, wijsheidsbegeerigheid.

pigmeën, 'ellemannekens, dwergkens', die naar men zegt anderhalf of twee voet hoog zijn.
[Een voet was indertijd ongeveer 30 cm.]

pillen, 'genees ballekens'. Dat zijn kleine ronde balletjes ter grootte van een erwt zodat ze zonder moeite kunnen worden doorgeslikt. Ze worden gemaakt van verschillende sappen en geneesmiddelen en worden bij allerlei ziekten en kwalen gebruikt.

pneumatica, geestkunde, dat is de wetenschap van geesten of de kennis van de aard of het wezen van de geesten, bijvoorbeeld van God en de menselijke ziel en andere geesten, als die bestaan.

[*Pneuma* is Grieks voor 'Heilige Geest'.]

podegra, of **podagel**, voetenkwaal, voetjicht; dat is een ziekte of pijn of kwaal of plaag in de voeten, die wordt veroorzaakt doordat scherpe vloeistoffen in overvloed naar de voeten stromen en op de zenuwen schieten. Daardoor ontstaat er grote pijn en lammigheid of strammigheid in de voeten, zodat men niet kan lopen.

poedre de sympathie, stof van een 'onderlinge trek' [zoals Koerbagh het Franse woord *sympathie* vertaalt]. Dit is een merkwaardig geneesmiddel, waarover een boek geschreven is en waarmee men iemands wond kan genezen als men maar de beschikking heeft over het bebloede wapen waarmee de wond is toegebracht, of een bebloede doek. Daar brengt men de stof op aan, precies alsof men een wond verbindt. De werking zou berusten op de onderlinge trek tussen het bloed aan het wapen of de doek en het bloed van de gewonde.

[vgl. *sympathie*]

politijc, 1. burgerlijk, 'burgerheerschig'; 2. een staatkundige, regeringskundige: iemand die

ervaren is in de heerschappij en besturing van landen en steden; 3. *snood*, listig, bedrieglijk, doortrapt; 4. *politijcq*, een snode gast, een listige bedrieger, doortrapte guit.

politijke streeken, boosaardige bedenksels, listige bedriegerijen, kwade streken om iemand te misleiden en te bedriegen.

pool, het einde van een spil, ook wel ‘afpunt’ genaamd. Door het midden van elke kloot [bol], die men aardkloten of hemelkloten noemt, loopt een spil, waaromheen – zo stellen wij ons dat voor – de aarde en de hemel draaien en omlopen. Het uiterste einde van deze spil, waar deze uit de bovenkant van de kloot tevoorschijn komt, is het afpunt.

postmis, naboreling, boezemwees, dat is een kind dat na de dood van de vader geboren is.

prognosticatie, voorzegging, voorkenning, voorduiding, voorspelling. Het is jammer dat die voorspellingen zo onbetrouwbaar zijn.

propheet, een waarzegger die voorspelt wat er in de toekomst gaat gebeuren. Maar het is zelden waar, meestal een leugen en altijd dubbelzinnig en duister. En als er al eens iets gebeurt wat je, door hier iets toe te voegen en daar iets weg te laten, of door een wat wonderlijke en gezochte

verklaring, erop kunt betrekken, dan zeggen de mensen: Ja, die man heeft het goed voorspeld!, al had hij dáár nooit van z'n leven aan gedacht.

proponent, een aankomend predikant. In de praktijk wordt iemand niet als predikant aangesteld als hij geleerd en bekwaam genoeg is, maar als hij veel corrupte geestelijken kent. Dan wordt zo iemand geholpen aan een baantje! En al verkondigt zo'n aankomend predikant het goddelijk woord met kracht, daar hebben de ouderlingen geen oog voor. En waarom niet? Omdat het geen geld opbrengt! Want het geld is zeer krachtig, het geeft zelfs Gods woord kracht.

psalm, snaargezang, gezang, lied dat men zingt of op een instrument speelt. Het kan een geestelijk lied zijn, maar ook een werelds, ontuchtig lied.

pupil, een wees of weeskind: een ouderloos kind waarvan de vader en de moeder gestorven zijn. *Weeskind* wil zeggen *kind van wee*, dus een kind van droefheid of beklag, of een kind dat om zijn verlies te beklagen is.
[Naar huidig inzicht is er geen verband tussen *wees* en *wee*.]

puriteyn, gezuiverde (in de godsdienst), zuivergeest. Dat is zeker iemand die zich inbeeldt dat hij in zijn geloof van alle dwalingen en mis-

vattingen bevrijd is. In onze gedachten zijn wij
allemaal gezuiverden, want wie bekent graag
zijn ongelijk?

quadregesima, de vasten. Men schrijft dat Jezus
veertig dagen en nachten in de woestijn heeft
gevast zonder eten of drinken te nuttigen. Naar
dit voorbeeld hebben de roomse geestelijken
voor het hele volk een veertigdaagse vasten
ingesteld. Niet dat ze al die tijd helemaal niets
mogen eten of drinken – als iemand dat echt zou
proberen, zou hij tot in de eeuwigheid kunnen
vasten. Nee, sommige spijzen laten ze toe en
andere worden verboden alsof het een dood-
zonde betreft. Af en toe een beetje vasten en
matig zijn kan geen kwaad – wat zeg ik, het is
goed en ook gezond maar je moet elkaar er niet
toe dwingen. En wat een verbeelding, te
beweren dat je God een genoegen kunt doen
door vandaag vlees te eten en morgen vis. Dat
heeft niets met godsdienst te maken. Trouwens,
in de bijbel staat niet in welke tijd van het jaar
Jezus die veertig dagen en nachten vastte. Maar
de roomse geestelijken zeggen dat ze dat wel
weten. Het kan best waar zijn, maar net zo
gemakkelijk gelogen en verzonnen.

religie, godsdienst, dienst aan God, de dienst waarmee ieder tracht God te behagen of te eren. De mensen doen dit op velerlei manieren. Elk volk dat een andere godsdienst heeft dan andere volkeren, meent dat zijn soort godsdienst de beste is en God het best bevalt. Het zal deze overtuiging ook verdedigen, niet met aan God ontleende, verstandige en ware argumenten, maar met vuur en zwaard, galg en rad. En ieder maakt de ander om het hardst uit voor goddeloos en ongelovig, omdat ze het over een of ander 'stipken' op godsdienstig gebied niet eens zijn. Dat is wel het beste bewijs dat de ware, redelijke godsdienst in deze wereld niet bestaat, want die zou geen geweld nodig hebben om zich staande te houden. Ik heb zo'n godsdienst trouwens ook in de geschiedenisboeken niet kunnen ontdekken, en het valt te vrezen dat het er nooit van zal komen. Want hoe kan iemand die zijn medemens haat een redelijke godsdienst hebben? Als iedereen zich een beetje meer inhield, dan zou het vervolgen, schelden en lasteren verminderen en zou de hoop ontstaan dat er ooit een redelijke godsdienst komt.

rival, medevrijer, minnemaat, tegenvrijer. Iemand die naast een ander dezelfde vrijster liefheeft. [Koerbagh geeft vrijwel dezelfde definitie bij *corrival*, zij het dat de 'medeminnaars' hier een 'vrijster of weduwe' beminnen.]

sabbath, of schabbath, 'ruste, ophouding van arbeyd, aflaating van werken, stilsitting, ledigheid.' Elke zevende dag, waarop de joden vanouds niet mochten werken. In de bijbel wordt het voorbeeld genoemd van iemand die wat hout sprokkelde en daarom gestenigd werd, want zo had Mozes het geboden. Hij keek blijkbaar niet op een mensenleven. Voor geen goud zou ik zo bloeddorstig willen zijn. Men zegt dat de rustdag door God zelf is ingesteld, toen hij na zes dagen en nachten scheppen op de zevende dag uitrustte. Maar misschien heeft hij af en toe 's nachts wel wat geslapen, om 's morgens vroeg weer aan de slag te gaan. Op de achtste dag is hij niet weer aan het werk gegaan, dus rust hij nu nog.

Uit de beschrijving van de schepping in *dagen* kunnen we opmaken dat de omloop van de zon of juister gezegd de omloop van de aarde om de zon [Koerbagh was dus een aanhanger van de leer van Copernicus] er al eerder was dan de zon zelf, die immers pas op de vierde dag werd gemaakt.

Ik vind het allemaal maar eigenaardig. Volgens mij is geen dag of tijd op zichzelf heilig; een dag wordt geheiligd doordat op die dag godsdienselijke bijeenkomsten worden gehouden.

satan, tegenstander. Hij kan goed zijn, en verzet zich dan tegen wie kwaad wil doen, of kwaad zijn, en belet dan iemand goed te doen. Hij ontleent zijn naam aan wat hij doet, namelijk tegenstaan of weerstaan. Men moet dan ook niet proberen deze naam te gebruiken voor verzonnen boze geesten. Zie daarover het woord **duyvel**.

school, een leerplaats, onderwijshuis, leerhuis waar men de jongelui ontbiedt om wat te leren. Dit is een aan het Grieks ontleend woord, dat eigenlijk *ledigheid* betekent.
[vgl. *vacantie*; de woordverklaring van *Koerbagh* is enigszins uit haar verband gerukt; het Griekse woord *scholè* betekent onder andere '(bezigheid in) vrije tijd', 'liefhebberij' en 'studie'.]

scorteren, 'hoereeren, hoereery bedrijven.
Hoereeren is te seggen: eeren of minnen een hoer of hoerwif, dat is een vrouwmensch die haar lijf om geld verhoert of verhuurt an ider man om minlust met haar te pleegen.'
[Anders dan *Koerbagh* suggereert, bestaat er geen etymologisch verband tussen *hoer* en *verhuren*.]

soldaat, oorlogsman, krijgsman, krijgsknecht, krijger. Volgens sommigen is *soldaat* een Duits woord, maar dan zou het naar mijn idee niet

soldaat moeten luiden, maar *solddoet*. Dat zou dan betekenen: iemand die voor *solt* of *zout* het een of ander doet. Maar wie dat deed, en er geen brood, vlees en bier bij kreeg, die zou er waarachtig kwalijk aan toe zijn, want dat zout alleen zou hij niet kunnen eten.

[Het woord *soldaat* is in feite afgeleid van de naam van een Romeinse munt, *solidus* (Latijn voor 'massief, echt'). Na jarenlange geldontwaarding voerde Constantijn de Grote dit volwaardige goudstuk in; zijn keurtroepen werden erin uitbetaald. Ook de woorden *soldij* en *solide* gaan hierop terug.]

student, leerling, geleerdheidsbeoefenaar, bevljhtiger der geleerdheid.

syllabe, een bevatsel, lettergreep of woordgreep.

Het woord *man* heeft één bevatsel, omdat ik het met één beweging uitspreek, en het woord *mannen* heeft twee bevatselen, omdat ik het met twee bewegingen uitspreek.

[Bedoeld wordt: bewegingen van tong en mond.]

symbole, 1. militair vaandel of standaard; 2. gelag, wat men in een herberg verteert; 3. geloofsteken, de twaalf stellingen van het algemene geloof. Men zegt dat deze door de twaalf apostelen zijn opgesteld, maar dat is zomaar een gok. En dan nog: op sommige van die stellingen valt wel wat aan te merken.

sympathie, genegenheid, trek. Je kunt soms een sterke voorkeur voor iets hebben zonder dat je weet waarom. Ook heeft de ene mens een sterke voorkeur voor iets waarvan de ander een grote afkeer heeft. Maar er is één ding waartoe iedereen zich aangetrokken voelt: geld. Ofschoon we in levenloze dingen geen sympathie of afkeer bespeuren, doen zich daarin toch bepaalde merkwaardige verschijnselen en bewegingen voor. De oorzaken daarvan vallen met zorgvuldig onderzoek wel te achterhalen. [vgl. poedre de sympathie]

Synode nationaal van Dordregt, de algemene vergadering die in de jaren 1618 en 1619 in Dordrecht is gehouden. Volgens een besluit van deze vergadering is de bijbel 'getrouwelijk' in het Nederlands vertaald, maar ik durf wel te beweren dat dat niet waar is, het is niet overal even nauwkeurig gebeurd.

torture, pijniging, pijnbank waarop men misdadigers die van zware misdrijven worden beticht, pijnigt en de bekentenis uit de keel wringt.

tyran, dwingeland, geweldenaar. Tyran wil ook zeggen 'koning', omdat koningen meestal nogal gewelddadig zijn opgetreden.

urinaal, een pisglas, waarin de pis van een zieke wordt gegoten en aan de geneesmeester getoond, zodat deze daaraan kan zien waaraan de zieke lijdt.

vacantie, ledigheid.

[vgl. **school**; *vakantie* is afgeleid van het Latijnse woord *vacans* dat 'leeg zijn', 'vrij zijn' betekent.]

violeerder, 'verkragter, schender, schoffeerder, die een vrouwmensch tegens haar dank onteert.'

visioen, gezicht, spookbeeld, verschijning.

Zulke dingen zijn niets anders dan een hoop fantastische verzinsels die ontstaan in de breinen van bange, zwakke en lichtgelovige mensen, want zulke mensen verbeelden zich altijd dat ze iets vreemds en merkwaardigs zien.

voluntaris, iemand die vrijwillig iets doet, die bijvoorbeeld ten oorlog trekt zonder soldij te verdienen. Vrijwilligers zijn ook mensen die ongenood naar een begrafenis gaan vanwege de wijn die daar geschonken wordt.

zelateur [zeloot], ijveraar.

zephyr, de westenwind of 'wegste' wind, die van de kant van de zonsweggang of zonsondergang waait.
[vgl. **occidentale wind**]

E Y N D E

|

Geraadpleegde bronnen, chronologisch gerangschikt

J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen*, II (1839)
pp. 359-367.

A. de Jager, 'Gedicht aan Adr. Koerbagh', in:
Archief voor Nederlandsche Taalkunde, 1849-1850,
pp. 210-216.

A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Haarlem, 1852.

A. de Jager, 'Verslag veroordeling Koerbagh', in:
Archief voor Nederlandsche Taalkunde, 1853-1854,
pp. 83-102.

P. Leendertz Wz, 'Adriaan Koerbagh I', in: *De Navorscher* 27 (1877), pp. 489-500. Deel II,
pp. 537-549.

Th. Coopman, 'Eene Nederlandsch-Fransche en Fransch-Nederlandsche Woordenlijst van rechtstermen en -uitdrukkingen', in: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamse Academie van Taal- en Letterkunde* 1890, pp. 289-317.

K.O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*.
's-Gravenhage, 1896.

F. Bezemer, 'Mr. Koerbagh en zijn Bloemhof', in:
Nederland II (1904), pp. 473-479.

J.J. Salverda de Grave, *De Franse woorden in het Nederlands*. Amsterdam, 1906.

W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden*. 's-Gravenhage, 1914.

P.C. Molhuysen e.a., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Leiden, 1927.

P.H. van Moerkerken, *Adriaan Koerbagh. Een strijder voor het vrije denken*. [De vrije bladen 19, schrift 2] 1948.

C. Louise Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*. [Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, nieuwe reeks, deel LX] Amsterdam, 1954.

Hubert Vandenbossche, *Spinoza en kritiek bij Koerbagh*. [Vrijdenkerslexicon, studiereeks 1. Publikatie van de Vrije Universiteit Brussel] z.j. [ca. 1972].

Hubert Vandenbossche, *Adriaan Koerbagh en Spinoza*. [Mededelingen 39 vanwege het Spinozahuis] Leiden, 1978.

